HANDBOEKJES ELCK 'T BESTE

PROF. DR. SIGM. FREUD

HET IK EN DE PSYCHOLOGIE DER MASSA

VERTAALD DOOR
DR. N. VAN SUCHTELEN

UITGEGEVEN DOOR DE MAATSCHAPPIJ VOOR GOEDE EN GOEDKOOPE LECTUUR AMSTERDAM

A.C. BERLAGE

HET IK EN DE PSYCHOLOGIE DER MASSA

STAATKUNDE LETTEREN

HANDBOEKJES ELCK 'T BESTE

ONDER LEIDING VAN L. SIMONS

UITGEGEVEN DOOR DE MAATSCHAPPIJ VOOR GOEDE EN GOEDKOOPE LECTUUR AMSTERDAM

KUNST WETENSCHAP

GESCHIEDENIS HYGIENE

PROF. DR. SIGMUND FREUD

HET IK EN DE PSYCHOLOGIE DER MASSA

(MASSENPSYCHOLOGIE UND ICH-ANALYSE)

VERTAALD DOOR

DR. N. VAN SUCHTELEN

1924

WIJSBEGEERTE PRACT. LEVEN

A. G. BERLAGE

Gedrukt ter Drukkerij van de Wereldbibliotheek

I. INLEIDING

De tegenstelling tusschen Individueele en Sociale of Massa-psychologie (psychologie der menigte), die op het eerste gezicht van groote beteekenis lijkt, verliest bij dieper gaande beschouwing veel van haar scherpte. De individueele psychologie richt zich weliswaar op den afzonderlijken mensch en gaat na langs welke wegen deze naar bevrediging zijner driften streeft, maar zij komt daarbij toch maar zelden, slechts in bepaalde uitzonderingsgevallen, in de gelegenheid, te kunnen afzien van de verhoudingen van den individu tot andere individuen. In het zieleleven van den enkeling speelt telkens weer „de andere" een rol als voorbeeld, als objekt, als helper of als tegenstander en daarom is de individueele psychologie van meet af aan tevens sociale psychologie in dezen ruimeren, maar volkomen gerechtvaardigden zin.

De verhouding van den enkeling tot zijn ouders, zijn broers en zusters, het voorwerp zijner liefde en zijn arts, al die verhoudingen dus die thans bij voorkeur onderwerp van het psychoanalytisch onderzoek geworden zijn, kunnen aanspraak maken op erkenning als *sociale* verschijnselen en plaatsen zich dan tegenover bepaalde andere, door ons *narcistisch* [1]) genoemde processen, waarbij de bevrediging der drift zich aan den invloed van andere personen onttrekt of van dien invloed afziet. De tegenstelling tusschen sociale en narcistische — Bleuler zou misschien zeggen: *autistische* [2]) — zielsprocessen, valt dus zonder twijfel binnen het

---

[1]) *Narcistisch:* als de mythische Narcissus in zelfbeschouwing verzonken.
[2]) *Autistisch:* op zichzelf gericht.

bereik der individueele psychologie en geeft geen aanleiding deze van een sociale of massa-psychologie af te scheiden.

In de bovengenoemde verhoudingen tot ouders, broers en zusters, geliefde, vriend en arts, ondervindt de enkeling steeds slechts den invloed van één enkele of van een zeer gering aantal personen, die elk voor zich een groote beteekenis voor hem hebben verkregen. Men heeft zich nu aangewend om, wanneer men spreekt van een psychologie der menigte, van deze verhoudingen af te zien en een gelijktijdige beïnvloeding van den enkeling door een groot aantal personen, waarmede hij door het een of ander verbonden is, ofschoon zij hem overigens in vele opzichten vreemd kunnen zijn, als afzonderlijk voorwerp van onderzoek te beschouwen. De psychologie der menigte behandelt dus den afzonderlijken mensch als lid van een stam, een volk, een kaste, een stand, een instelling, of als onderdeel van een groep menschen die zich op zeker oogenblik voor een bepaald doel organiseert. Na deze verbreking van den natuurlijken samenhang lag het voor de hand, de verschijnselen die zich onder deze bijzondere voorwaarden vertoonen, te beschouwen als uitingen van een bijzondere, niet verder afleidbare „sociale" drift — (kudde-instinkt, group mind) — die in andere situaties niet tot uitdrukking zou komen. Wij mogen hier echter de tegenwerping maken, dat het ons moeilijk valt aan het aantal een zóó groote beteekenis toe te schrijven dat dit alleen reeds bij machte zou zijn, in het menschelijk zieleleven een nieuwe en in andere omstandigheden niet werkzame drift op te wekken. Onze verwachting wordt hierdoor op twee andere mogelijkheden gericht: dat n.l. de sociale drift misschien niet oorspronkelijk en ondeelbaar is en dat het begin van haar vorming in een nauweren kring, zooals

b.v. in den kring van het gezin, zou kunnen worden gevonden.

De massa-psychologie omvat, hoewel zij zich nog in haar beginstadium bevindt, een nog onoverzienbaar aantal van afzonderlijke problemen en plaatst den onderzoeker voor ongetelde, op het oogenblik nog niet eens behoorlijk gescheiden taken. Alleen reeds de groepeering der verschillende soorten van massa-vorming en de beschrijving der psychische verschijnselen waarin zij zich uiten, eischen omvangrijke waarneming en uiteenzetting en hebben reeds een rijke litteratuur doen ontstaan. Wie dit kleine boekje vergelijkt bij den omvang der massa-psychologie, zal reeds dadelijk vermoeden dat hier slechts enkele punten der geheele stof worden behandeld. Het zijn dan ook inderdaad slechts enkele problemen op dit gebied, waarin het diepte-onderzoek der psychoanalyse in het bijzonder belang stelt.

II. LE BON'S BESCHRIJVING VAN DE ZIEL DER MASSA

Doelmatiger dan een definitie voorop te stellen, lijkt het te beginnen met het geheele gebied der verschijnselen aan te wijzen en daaruit dan enkele bijzonder opvallende en kenmerkende feiten uit te kiezen waarbij het onderzoek kan aanknoopen. Wij bereiken beide door middel van een uittreksel uit het terecht beroemd geworden boek van Le Bon: *La psychologie des Foules*.

Stellen wij ons de zaak nog eens duidelijk voor: Wanneer de psychologie die den aanleg, de driften, motieven, bedoelingen van den individueelen mensch naspeurt tot aan zijn daden en met betrekking tot zijn naasten, haar taak vervuld en al deze verhoudingen doorzichtig gemaakt heeft, dan zou zij plotseling voor een nieuw probleem staan dat onopgelost voor haar oprees. Zij zou het verrassende feit moeten verklaren dat deze, haar begrijpelijk geworden individu, onder een bepaalde voorwaarde geheel anders voelt, denkt en handelt als van hem te verwachten viel, en deze voorwaarde is zijn opneming in een menschenmenigte, die de eigenschap van een „psychologische massa" heeft verkregen. Wat is nu een „massa", waardoor verkrijgt zij het vermogen om het zieleleven van den enkeling zoo ingrijpend te beïnvloeden en waarin bestaat de psychische verandering waartoe zij den enkeling dwingt?

Deze drie vragen te beantwoorden is de taak van een theoretische massa-psychologie. Men vat haar blijkbaar het best aan, wanneer men van de derde vraag uitgaat. Het is de waarneming der veranderde reaktie van den enkeling, die de stof voor de psychologie der menigte levert; aan elke

poging tot verklaren behoort de omschrijving van het te verklaren feit vooraf te gaan.

Ik geef nu het woord aan Le Bon. Hij zegt dan: „Het meest treffende feit bij een psychologische massa is dit: hoedanig ook de haar vormende individuen mogen zijn, hoe gelijk of ongelijk hun levenswijze, bezigheid, karakter of verstand ook zijn, alleen reeds door het feit van hun vorming tot massa bezitten zij een soort van collectieve ziel, door middel van welke zij op geheel andere wijze voelen, denken en handelen, als elk voor zich voelen, denken en handelen zou. Er zijn ideeën en gevoelens, die slechts bij tot een massa verbonden individuen optreden of zich in handelingen omzetten. De psychologische massa is een tijdelijk nieuw wezen, bestaande uit heterogene elementen die zich tijdelijk met elkaar hebben verbonden, precies op dezelfde wijze als de cellen van het levend organisme door hun vereeniging een nieuw wezen vormen met geheel andere eigenschappen als die der cellen afzonderlijk" [1]) (pg. 14).

Waar wij ons veroorloven de uiteenzetting van Le Bon door ons commentaar te onderbreken, maken wij hier de volgende opmerking: Wanneer de individuen eener massa tot een eenheid verbonden zijn, moet er toch zeker iets bestaan dat ze met elkaar verbindt, en juist dit bindmiddel zou datgene kunnen zijn wat de massa als zoodanig kenmerkt. Le Bon echter geeft op deze vraag geen antwoord, hij bepaalt zich tot de verandering in den individu die zich in een massa bevindt (massa-individu) en beschrijft deze in termen die geheel in overeenstemming zijn met de fundamenteele veronderstellingen van onze dieptepsychologie.

„Het is gemakkelijk de mate van verschil tus-

[1]) Ik geef Freud's aanhalingen van Le Bon naar de *Fransche*, 25ste editie, 1921 (de vertaler).

schen tot een massa behoorende en geïsoleerde individuen vast te stellen, maar minder gemakkelijk is het de oorzaken van dit verschil te ontdekken.

Om deze oorzaken althans eenigermate te vinden, moet men zich allereerst het door de moderne psychologie vastgestelde feit herinneren, dat niet alleen in het organische leven, maar ook in de intellektueele funkties onbewuste processen een overwegende rol spelen. Het bewuste geestesleven vormt, vergeleken bij het onbewuste, slechts een zeer klein deel van het geheele leven der ziel. De fijnste analyse, de scherpste waarneming ontdekken slechts een gering deel der onbewuste motieven die de ziel richten. Onze bewuste handelingen vinden hun oorsprong in een, voornamelijk door overerving geschapen, onbewust substraat. Dit substraat bevat de tallooze herinneringen aan voorgeslachten waaruit de ziel van het ras is opgebouwd. Achter de erkende motieven van onze handelingen staan de geheime beweegredenen die wij niet kennen. Het meerendeel onzer dagelijksche handelingen zijn slechts uitwerkingen van verborgen, ons ontoegankelijke motieven" (pg 15-16).

In de massa vervagen, volgens Le Bon, de individueele verworven eigenschappen van de enkelingen, waarmede tevens hun eigenaardigheid (hun persoonlijkheid) verdwijnt. De onbewuste ras-eigenschappen treden naar voren, het heterogene verzinkt in het homogene. Men zou kunnen zeggen dat de psychische bovenbouw, die zich bij de enkelingen zoo verschillend heeft ontwikkeld, wordt afgebroken en het bij allen gelijkvormige onbewuste fundament wordt bloot gelegd.

Op deze wijze zou een doorsnee-karakter der massa-individuen tot stand komen. Le Bon echter vindt dat zij ook nieuwe eigenschappen vertoonen, die zij voordien niet bezaten, en zoekt de reden

daarvoor in drie verschillende omstandigheden.

„De eerste dezer oorzaken bestaat daarin, dat de massa-individu reeds door het feit van het aantal zelf een gevoel van onoverwinnelijke macht krijgt, dat hem veroorlooft driften bot te vieren die hij, alleen gebleven, noodzakelijk zou hebben beteugeld. Dit zal des te meer gelden, waar bij de anonymiteit en bijgevolg onverantwoordelijkheid der massa, het verantwoordelijkheidsgevoel, dat de individuen steeds weerhoudt, geheel en al verdwijnt" (pg. 17).

Op òns standpunt[1]) behoefden wij niet zooveel waarde aan het opduiken van nieuwe eigenschappen te hechten. Wij konden volstaan met te zeggen dat de individu in een menigte onder omstandigheden komt, die het hem veroorloven de verdringing van zijn onbewuste driften af te werpen. De schijnbaar nieuwe eigenschappen die hij dan vertoont zijn immers juist de uitingen van dit Onbewuste, dat al het kwaad der menschenziel in kiem omsluit; het verdwijnen van het geweten of van het verantwoordelijkheidsgevoel onder deze omstandigheden valt ons niet moeilijk te begrijpen. Wij hadden reeds lang geleden verkondigd dat de kern van het zoogenaamde geweten is de „sociale angst".

---

[1]) Voor hen wien de moderne psychoanalyse geheel vreemd is, zij hier opgemerkt dat volgens Prof. Freud ons zieleleven uit een bewust en een (veel omvangrijker) onbewust of onderbewust gedeelte bestaat. Vele ervaringen uit ons bewuste leven verhuizen allengs naar dit onbewuste gebied waaruit zij later weer kunnen opduiken. Ook worden tal van zielsinhouden die ons om een of andere reden niet aanstaan, naar het onbewuste gebied verbannen. Freud noemt dit „verdringing". De verdrongen gedachten en gevoelens blijven echter zonder dat wij het weten in onze ziel werkzaam; zij vormen daar z.g. „complexen" die onder bepaalde omstandigheden allerlei afwijkingen of zielsziekten kunnen veroorzaken. De Psychoanalyse stelt zich in hoofdzaak tot taak deze verdrongen driften weder op te diepen om aldus tot een juist begrip der oorzaken van een of ander psychisch verschijnsel te geraken. (De vertaler).

Een zeker verschil tusschen de opvatting van Le Bon en de onze berust daarop, dat zijn begrip van het Onbewuste niet geheel samenvalt met het door de Psychoanalyse gehuldigde. Het Onbewuste van Le Bon bevat bovenal de diepste kenmerken der ras-ziel, die voor de Psychoanalyse eigenlijk buiten beschouwing blijven. Wij ontkennen weliswaar niet dat de kern van het Ik, waartoe de „archaische erfenis" der menschenziel behoort, onbewust is, maar wij onderscheiden bovendien het „onbewuste verdrongene", dat uit een gedeelte van deze erfenis is ontsproten. Het begrip van het verdrongene ontbreekt bij Le Bon.

„Een tweede oorzaak, de geestelijke infectie (contagion mentale), draagt er eveneens toe bij in de massa de uiting van bepaalde kenteekenen en tevens hun richting tot stand te brengen. Deze infectie is een gemakkelijk vast te stellen maar nog niet verklaard verschijnsel dat men moet rangschikken onder de verderop door ons te behandelen verschijnselen van hypnotischen aard. In de menigte is elk gevoel, elke handeling aanstekelijk, en wel in zoo hoogen graad, dat de individu zeer gemakkelijk zijn persoonlijk belang aan het algemeene belang opoffert. Dit is een eigenschap die in volstrekte tegenspraak is met zijn natuur en die den mensch uitsluitend als bestanddeel eener massa toekomt" (pg. 17-18).

Deze laatste zinsnede zal ons straks tot een belangrijke hypothese leiden.

„Een derde, en dat wel de belangrijkste oorzaak, brengt bij de tot een massa vereenigde individuen bijzondere eigenschappen teweeg, die geheel tegengesteld zijn aan die van den geïsoleerden individu. Ik bedoel hier de suggestibiliteit, waarvan de reeds genoemde infectie overigens slechts een gevolg is.

Om dit verschijnsel te begrijpen moet men zich

zekere nieuwe ontdekkingen der physiologie te binnen brengen. Wij weten thans dat de mensch door allerlei behandelingen in een zoodanigen toestand kan worden gebracht, dat hij, na zijn geheele bewuste persoonlijkheid verloren te hebben, gehoorzaamt aan alle suggesties van dengene, die hem van zijn zelfbewustzijn heeft beroofd en dat hij dan handelingen pleegt, die in scherpste tegenstelling staan tot zijn karakter en gewoonten. Zeer zorgvuldige waarnemingen nu schijnen te bewijzen dat een individu dat een poos lang in een aktieve massa verkeerd heeft, al spoedig door uitstralingen die van haar uitgaan of door eenige andere onbekende oorzaak in een bijzonderen toestand geraakt, die zeer dicht nadert tot de fascinatie die den gehypnotiseerde onder invloed van den hypnotiseur bevangt... De bewuste persoonlijkheid is volkomen verdwenen, wil en onderscheidingsvermogen ontbreken, alle gevoelens en gedachten zijn georiënteerd in de door den hypnotiseur aangegeven richting.

Ongeveer in den zelfden toestand bevindt zich de tot een psychologische massa behoorende individu. Hij is zich niet meer van zijn handelingen bewust. Evenals bij den gehypnotiseerde kunnen bij hem, terwijl bepaalde vermogens zijn opgeheven, terzelfder tijd andere tot den hoogsten graad worden versterkt. Onder den invloed eener suggestie zal hij met onweerstaanbaren aandrang bepaalde handelingen ten uitvoer brengen. En deze onstuimigheid is bij de massa nog onweerstaanbaarder dan bij den gehypnotiseerde, omdat de voor alle individuen gelijke suggestie door wederkeerigheid toeneemt... De hoofdkenmerken van den in een massa opgenomen individu zijn dus: het verdwijnen der bewuste persoonlijkheid, het overheerschen der onbewuste persoonlijkheid, oriënteering der ge-

dachten en gevoelens in dezelfde richting tengevolge van suggestie en aansteking, neiging tot onmiddellijke verwerkelijking van de gesuggereerde denkbeelden. De individu is niet langer zichzelf, hij is een willooze automaat geworden". (pg. 18-19).

Ik heb deze aanhaling zoo uitvoerig weergegeven om duidelijk te doen zien dat Le Bon den toestand van den individu in een massa werkelijk beschouwt als hypnotisch en hem niet alleen maar bij hypnose vergelijkt. Wij beoogen hier geen tegenspraak, willen echter doen opmerken dat de beide laatste oorzaken der verandering in den massa-individu, de infectie en de grootere suggestibiliteit, blijkbaar niet van denzelfden aard zijn, daar immers de infectie zelf ook een uiting der suggestibiliteit heet te zijn. Ook de uitwerkingen der beide factoren lijken ons in Le Bon's tekst niet scherp onderscheiden. Misschien begrijpen wij zijn opvatting het best als wij onder infectie de werking der afzonderlijke leden der massa op elkaar verstaan, terwijl dan de met de verschijnselen der hypnose gelijk gestelde suggesties bij een massa op een anderen oorsprong wijzen. Welken oorsprong echter? Het moet ons als een bedenkelijke leemte treffen dat een van de hoofdfactoren der vergelijking, namelijk de persoon, die bij de massa den hypnotiseur vervangt, in Le Bon's voorstelling der zaak niet wordt genoemd. Niettemin onderscheidt hij dezen in het duister gelaten fascineerenden invloed van de aanstekende werking die de enkelingen op elkaar uitoefenen en waardoor de oorspronkelijke suggestie wordt versterkt.

Een ander belangrijk gezichtspunt voor de beoordeeling van den massa-individu: „Door het feit alleen dat hij tot een georganiseerde massa behoort, daalt de mensch dus verscheidene sporten

op de ladder der beschaving. In zijn afzonderlijkheid was hij misschien een ontwikkeld individu, in de massa is hij een barbaar, d.w.z. een wezen dat zijn driften volgt. Hij bezit de spontaniëteit, de heftigheid, de wildheid en ook het enthousiasme en het heroìsme van primitieve wezens" (pg. 19.) Le Bon verwijlt dan nog in het bijzonder bij de vermindering der intellektueele vermogens die de enkeling door zijn opgaan in de massa ondergaat.

Verlaten wij thans den enkeling en wenden wij ons tot de beschrijving der massa-ziel, zooals Le Bon die schetst. Er is daarin niets waarvan afleiding of klassificeering den psychoanalyticus moeilijkheden baart. Le Bon wijst ons zelf den weg, doordat hij wijst op de overeenkomst met het zieleleven van primitieve menschen en van kinderen.

De massa is impulsief, veranderlijk en prikkelbaar. Zij wordt bijna uitsluitend door het onbewuste geleid. De impulsen waaraan de massa gehoorzaamt kunnen al naar omstandigheden edel of wreed, heroiek of lafhartig zijn; in elk geval echter zijn zij zoo gebiedend dat zich nergens het persoonlijke, ja niet eens de zucht tot zelfbehoud doet gelden. Niets is er van tevoren bedacht. Zoo zij al iets hartstochtelijk begeert, nooit is het voor lang; zij is niet in staat duurzaam te willen. Zij veelt geen uitstel tusschen haar begeerte en de verwerkelijking ervan. Zij heeft het gevoel van almacht, voor den massa-individu verdwijnt het begrip der onmogelijkheid [1]).

De massa is buitengemeen licht te beïnvloeden en lichtgeloovig, zij heeft geen kritiek, iets onwaarschijnlijks bestaat er voor haar niet. Zij denkt in beelden, die elkaar associatief opwekken, zooals zij in den enkeling bij het vrije fantaseeren opdui-

[1]) Verg. Freud: *Totem und Tabu III. Animismus, Magie und Allmacht der Gedanken.*

ken, en die niet door het verstand getoetst worden aan de werkelijkheid. De gevoelens der massa zijn steeds zeer eenvoudig en buitensporig. De massa kent daarom twijfel noch onzekerheid.

Bij het verklaren van droomen, waaraan wij onze beste kennis omtrent het onbewuste zieleleven te danken hebben, volgen wij den technischen regel, dat men van twijfel en onzekerheid in het droomverhaal moet afzien en elk element van den manifesten droom als even zeker moet behandelen. Twijfel en onzekerheid schrijven wij toe aan inwerking der censuur die over den droom-arbeid wordt uitgeoefend en wij nemen aan dat de primaire droomgedachten twijfel en onzekerheid, als kritische funktie, niet kennen. Als inhoud kunnen zij natuurlijk, evenals alle andere dingen, in den tot den droom aanleiding gevende bezinksels van den dag (Tagesresten) voorkomen. (Zie *Traumdeutung* 5de druk 1919 pg. 386).

Zij vervalt dadelijk in uitersten, een uitgesproken verdenking verandert bij haar onmiddellijk in onomstootelijke zekerheid, een kiem van antipathie wordt tot wilden haat.

Dezelfde stijging van alle gevoelsaandoeningen tot het uiterste en matelooze behoort ook tot het gemoedsleven van het kind en vindt men terug in het droomleven, waar b.v. dank zij de in het onbewuste overwegende geïsoleerdheid der afzonderlijke aandoeningen, een lichte ontstemming van overdag tot uiting komt als het verlangen naar den dood van de schuldige persoon, of waar een vleugje van verzoeking de aanleiding wordt tot een in den droom volvoerde misdaad. Over dit feit heeft Dr. Hans Sachs de treffende opmerking gemaakt: „Wat de droom ons als werkelijkheid voorhield, wenschen wij ook in het bewustzijn na te speuren en wij mogen ons niet verbazen wanneer wij daarbij het monster, dat wij onder het vergrootglas der analyse zagen, als een infusiediertje terug vinden". (*Traumdeutung* pg. 457).

Zelf tot alle uitersten geneigd, wordt de massa ook alleen door overmatige prikkels aangedaan. Wie invloed op haar wil hebben, heeft geen logische argumenten noodig, hij moet in krachtige beelden

schilderen, overdrijven en telkens hetzelfde herhalen.

Daar de massa niet twijfelt omtrent waar of nietwaar en daarbij het besef van haar groote kracht heeft, is zij even onverdraagzaam als onderhevig aan autoriteitsgeloof. Zij eerbiedigt kracht en komt maar matig onder invloed van goedheid, welke voor haar een soort van zwakheid beteekent. Wat zij van haar helden verlangt is kracht, zelfs gewelddadigheid. Zij wil beheerscht en onderdrukt worden en haar meester vreezen. In wezen door en door conservatief, heeft zij een diepen afkeer van alle nieuwigheden en vooruitgang en een onbegrensden eerbied voor tradities.

Om de zedelijkheid van massa's goed te beoordeelen, moet men in aanmerking nemen dat voor de leden eener massa alle individueele remmingen wegvallen en alle wreede, dierlijke, verwoestende instinkten, die als overblijfsels uit den oertijd in den enkeling sluimeren, tot vrije bevrediging der driften worden gewekt. Echter zijn massa's, onder den invloed der suggestie, òòk in staat tot verheven openbaringen van ontzegging, onbaatzuchtigheid en toewijding aan een ideaal. Terwijl bij den geïsoleerden individu het persoonlijke voordeel vrijwel de eenige drijfveer is, overweegt dit bij de massa slechts zelden. Men kan spreken van een verzedelijking van den enkeling door de massa. Terwijl de intellektueele vermogens der massa steeds diep beneden die van den enkeling staan, kan haar zedelijk gedrag even hoog boven het peil van den enkeling stijgen als diep er onder dalen.

Enkele andere trekken van Le Bon's karakteristiek werpen een helder licht op het recht om de ziel der massa met die der primitieve menschen te vereenzelvigen. Bij massa's kunnen de meest tegenstrijdige denkbeelden naast elkaar bestaan

zonder elkaar te hinderen, zonder dat hun logische tegenstrijdigheid een conflikt veroorzaakt. Hetzelfde echter is het geval in het onbewuste zieleleven van den enkeling, van kinderen en van neurotici, zooals de psychonalyse sinds lang heeft aangetoond.

Bij het kleine kind b.v. bestaan ambivalente (tweewaardige) gevoelshoudingen tegenover de hem het naast staande menschen langen tijd naast elkaar, zonder dat de eene de andere, tegenovergestelde, in haar uiting stoort. Komt het dan eindelijk tot een conflikt, dan wordt dit vaak daardoor opgelost, dat het kind van objekt verwisselt, d.w.z. een van de beide ambivalente gevoelens op een plaatsvervangend objekt overdraagt. Ook uit de ontwikkelingsgeschiedenis eener neurose bij volwassenen kan men leeren, dat een onderdrukt gevoel vaak langen tijd voortleeft in onbewuste of zelfs bewuste fantasieën wier inhoud natuurlijk in onmiddellijke tegenspraak is met het overheerschende streven, zonder dat echter een optreden van het Ik tegen het door hem verworpene van deze tegenstrijdigheid het gevolg is. Zulk een fantasie wordt een poos geduld, totdat op een goeden keer, meestal tengevolge eener toename van het ermee gepaard gaande affekt, het conflikt tusschen haar en het Ik met al zijn gevolgen uitbreekt.

In den voortgang der ontwikkeling van kind tot gerijpten volwassene treedt trouwens een steeds ingrijpender integratie der persoonlijkheid op, d.w.z. een samenvatting der afzonderlijke, onafhankelijk van elkaar in haar gegroeide driften en doel-strevingen. Het analoge proces op het gebied van het sexueele leven is ons als samenvattingvan alle sexueele driften tot de definitieve geslachtsdrift reeds lang bekend (*Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* 1905). Dat overigens deze integratie van het Ik dezelfde storingen kan ondergaan als die der Libido, blijkt uit vele alom bekende voorbeelden, zooals van natuurkundigen die toch aan de letter van den bijbel gelooven enz.

Verder is de massa onderhevig aan een inderdaad magische macht van het woord, dat in de massa-ziel de hevigste stormen kan opwekken, maar evengoed haar kan kalmeeren. „Tegen bepaalde woorden en formules kan men niet met

rede en argumenten strijden. Men spreekt ze met zekere wijding voor een menigte uit en dadelijk drukt ieder gelaat eerbied uit en buigen zich de hoofden. Velen beschouwen ze als natuurkrachten of bovennatuurlijke machten" (pg. 85). Men behoeft hier slechts te denken aan het taboe der namen bij primitieve volken, aan de magische krachten die voor hen aan namen en woorden verbonden zijn.

En tenslotte: Massa's kennen nooit den dorst naar waarheid. Zij eischen illusie, waarvan zij geen afstand kunnen doen. Het onreëele verkiezen zij steeds boven het reëele. Het onwerkelijke is in hun oogen bijna even belangrijk als het werkelijke. Zij neigen er blijkbaar toe tusschen beiden geen onderscheid te maken (pg. 53).

Wij hebben aangetoond dat dit overwegen van het fantasie-leven en van op een onvervulden wensch berustende illusie, kenmerkend is voor de psychologie der neurose. Wij hebben gevonden dat voor den neuroticus niet de gewone objectieve, maar een psychische realiteit geldt. Een hysterisch symptoom berust op fantasie inplaats van op een herhaling van wat werkelijk gebeurd is; het schuldbewustzijn eener dwangneurose berust op het feit van een slecht voornemen dat nooit tot uitvoering kwam. Ja, evenals in den droom en in de hypnose, wijkt in het zielsgebeuren der massa de toetsing der werkelijkheid voor de kracht der met aandoeningen geladen (affektiv besetzten) wenschen.

Wat Le Bon zegt over de leiders der massa's is minder afdoende en laat niet zoo duidelijk een gebondenheid aan bepaalde wetten doorschemeren. Hij gelooft dat levende wezens, een kudde dieren zoo goed als een menschen-menigte, zoodra zij maar tot een zeker aantal vereenigd zijn, zich instinktief onder het gezag van een opperhoofd plaatsen

(pg. 97). De massa is een volgzame kudde, die nooit zonder heer kan leven. Zij heeft zulk een drang om te gehoorzamen, dat zij instinktief iedereen volgt die zich als haar meester opwerpt.

Komt aldus de behoefte der massa den leider te gemoet, deze moet op zijn beurt door persoonlijke eigenschappen aan die behoefte beantwoorden. Hij moet zelf gefascineerd zijn door een sterk geloof (aan een idee) om geloof in de massa te kunnen opwekken; hij moet een sterken, imponeerenden wil bezitten, dien de massa van hem aanvaardt. Le Bon bespreekt vervolgens de verschillende soorten van leiders en de middelen waardoor zij op de massa inwerken. Over het algemeen laat hij de leiders hun beteekenis krijgen door de ideeën die henzelf tot fanatici maakten.

Aan deze ideeën en aan de leiders schrijft hij bovendien een geheimzinnige, onweerstaanbare macht toe die hij „prestige" noemt. Prestige is een soort van heerschappij die een individu, een werk of een idee over ons uitoefent. Zij verlamt heel ons vermogen tot kritiek en vervuld ons met verbazing en eerbied. Zij brengt een gevoelstoestand teweeg, vergelijkbaar met de fascineering der hypnose (pg. 108).

Hij onderscheidt verworven of kunstmatig en persoonlijk prestige. Het eerste wordt bij personen verleend door hun naam, rijkdom en aanzien; bij denkbeelden, kunstwerken enz. door traditie. Daar het in alle gevallen betrekking heeft op het verleden, kan het tot goed begrip van dien raadselachtigen invloed weinig bijdragen. Persoonlijk prestige is het kenmerk van slechts weinigen, die daardoor tot leiders worden; het maakt dat allen hen als onder den ban van een magnetische betoovering gehoorzamen. Toch is elk prestige ook

van welslagen afhankelijk en gaat door mislukkingen verloren (pg. 117).

Men krijgt niet den indruk dat bij Le Bon de rol van de leiders en van het prestige in juiste overeenstemming is gebracht met zijn zoo schitterende beschrijving der massa-ziel.

III. ANDERE OPVATTINGEN OMTRENT HET KOLLEKTIEVE ZIELELEVEN

Wij hebben ter inleiding gebruik gemaakt van Le Bon's opvatting, omdat zij door den nadruk te leggen op het onbewuste zieleleven, met onze eigen psychologie overeenstemt. Wij moeten er echter thans aan toevoegen dat eigenlijk geen enkele bewering van dezen schrijver iets nieuws brengt. Al wat hij ten nadeele van de uitingen der massa-ziel zegt, werd reeds vòòr hem met even groote stelligheid en vijandigheid door anderen gezegd, wordt sinds de oudste tijden der literatuur door denkers, staatslieden en dichters in dezelfde woorden herhaald [1]. De beide stellingen, die de belangrijkste meeningen van Le Bon bevatten: die omtrent de kollektieve remming der intellektueele vermogens en die omtrent de toeneming der affektiviteit in de menigte werden nog kort tevoren door Sighele geformuleerd [2]. Eigenlijk blijven als voor Le Bon karakteristiek slechts over zijn opvatting aangaande het onbewuste en de vergelijking met het zieleven der primitieve menschen, beide punten die natuurlijk ook vòòr hem herhaaldelijk zijn aangeroerd.

Maar meer nog, de beschrijving en karakteriseering der massa-ziel, zooals Le Bon en anderen die geven, zijn allerminst onbestreden gebleven. Zonder twijfel zijn alle hierboven beschreven

[1] Verg. den tekst en de literatuuropgave in B *Kraskovic*, Jr., Die Psychologie der Kollektivitäten, vertaald uit het Kroatisch door Siegmund von Posavec. Vukovar 1915.

[2] Zie *Walter Moede*, Die Massen- und Sozialpsychologie im kritischen Ueberblick, Zeitschrift für pädagogische Psychologie und experimentelle Pädagogik von *Meumann* und *Scheibner*. XVI 1915.

verschijnselen der massa-ziel juist waargenomen, doch er zijn ook andere, bijna tegenovergestelde uitingen te vinden, waaruit een veel hoogere waardeering der massa-ziel ware af te leiden.

Ook Le Bon was bereid toe te geven dat de zedelijkheid der massa onder bepaalde omstandigheden op hooger peil kan staan dan die der haar vormende individuen afzonderlijk en dat alleen massa's in staat zijn tot daden van hoogste onbaatzuchtigheid en toewijding. „Terwijl bij den geïsoleerden individu het persoonlijke voordeel vrijwel de eenige drijfveer is, is het bij massa's zeer zelden overheerschend".

Anderen wijzen er op dat het welbeschouwd eerst de maatschappij is die den enkeling zedelijke normen voorschrijft, terwijl die enkeling in den regel in een of ander opzicht bij die hooge eischen ten achter blijft. Of wel dat bij uitzondering in een kollektiviteit het verschijnsel der geestdrift optreedt en de meest grootsche massale-prestaties mogelijk maakt.

Wat de intellektueele prestaties betreft blijft het waar, dat de groote gevolgtrekkingen van het denken, gevolgen-rijke ontdekkingen en het oplossen van problemen slechts den enkeling, die in eenzaamheid arbeidt, mogelijk zijn. Maar ook de massa-ziel is tot geniale geestelijke scheppingen in staat, zooals in de eerste plaats de taal zelf bewijst, alsmede het volkslied, folklore enz. Bovendien is het de vraag, hoeveel de individueele denker of dichter aan de massa waarin hij leeft te danken heeft, of hij eigenlijk meer is dan de voltooier van een geestelijken arbeid, waaraan tegelijkertijd ook de anderen hebben meegedaan.

Met deze volslagen tegenstrijdigheden voor oogen lijkt het wel alsof de taak der massa-psychologie vruchteloos moet zijn. Het valt echter gemakkelijk

een meer hoopgevenden uitweg te vinden. Vermoedelijk heeft men onder begrip „massa" zeer verschillende groepeeringen samengevat, die nader behooren te worden onderscheiden. De kenmerken van Sighele, Le Bon e.a. hebben betrekking op massa's die slechts kort leven, die vlug, terwille van een voorbijgaand belang, tezamen stroomden. Het is niet te miskennen, dat de eigenaardigheden der revolutionaire massa's, vooral die der groote Fransche revolutie, van invloed zijn geweest op hun beschrijvingen. De tegenovergestelde beweringen zijn afkomstig uit de beschouwing dier meer stabiele massa's of corporaties, waarin de menschen hun leven doorbrengen en die zich in de maatschappelijke instellingen belichamen.

Mc. Dougall, die in zijn boek „The group mind" [1]) van dezelfde, bovenvermelde tegenstrijdigheid uitgaat, vindt de oplossing ervan in den faktor der organisatie. In het eenvoudigste geval, zegt hij, bezit de massa(group) in het geheel geen organisatie, of een nauwelijks noemenswaardige. Zulk een massa noemt hij een menigte (crowd). Hij geeft echter toe dat zulk een hoop menschen niet licht bijeenkomt zonder dat er zich althans het eerste begin eener organisatie in vormt en dat juist bij deze eenvoudige massa's vele fundamenteele verschijnselen der kollektieve psychologie bijzonder gemakkelijk te herkennen zijn (pg. 22). Zal zich uit de toevallig bijeengewaaide leden van een hoop menschen iets als een massa in psychologischen zin vormen, dan is het noodzakelijk dat deze enkelingen iets met elkander gemeen hebben, een gemeenschappelijk belang ten opzichte van eenig voorwerp, een gelijksoortige gevoelsrichting in een bepaalde situatie en (ik zou hier inlasschen:

---

1) Cambridge 1920.

dientengevolge) een zekere mate van geschiktheid om elkaar te beïnvloeden (some degree of reciprocal influence between the members of the group) (23). Hoe sterker deze gemeenschappelijkheden zijn (this mental homogeneity), hoe gemakkelijker zich uit enkelingen een psychologische massa vormt en hoe opvallender de kenmerken eener massa-ziel tot uiting komen.

Het merkwaardigste en tevens belangrijkste verschijnsel der massavorming nu is de bij iederen enkeling teweeggebrachte versterking der affectiviteit (exaltation or intensification of emotion) (pg. 24). Men kan volgens Mc Dougall wel zeggen dat nauwelijks onder eenige andere voorwaarde de menschelijke aandoeningen tot zulk een hoogte stijgen als in een menigte het geval kan zijn, terwijl het voor de betrokkenen een genotrijke gewaarwording is zich zoo zonder eenige beperking aan hun hartstochten te kunnen overgeven, in de massa op te gaan en het gevoel van hun individueele begrensdheid te verliezen. Dit meegesleept worden der individuen verklaart Mc Dougall uit het door hem aldus genoemde „principle of direct induction of emotion by way of the primitiv sympathetic response" (pg. 25) d.w.z. door de ons reeds bekende gevoels-aansteking. Het feit komt hierop neer dat de waargenomen kenteekenen van een gemoedstoestand in staat zijn bij den waarnemer automatisch hetzelfde gevoel teweeg te brengen. Deze automatische dwang wordt des te sterker naarmate dezelfde aandoening bij meer personen gelijktijdig valt waar te nemen. De kritiek van den enkeling zwijgt dan en hij laat zich op dezelfde aandoening meedrijven. Daardoor verhoogt hij echter de opwinding der anderen die hem prikkelden en aldus neemt de emotioneele lading der enkelingen toe door wederzijdsche inductie. Hierbij is onmis-

kenbaar een soort van dwang aan het werk om anderen te evenaren, in overeenstemming met de meerderheid te blijven. De grovere en eenvoudige gevoelsaandoeningen hebben de meeste kans zich op zulk een wijze over een menigte te verbreiden (pg. 39).

Dit mechanisme der versterking van het affekt wordt nog door eenige andere van de massa uitgaande invloeden begunstigd. De massa maakt op den enkeling den indruk van onbeperkte macht en onoverwinnelijk gevaar. Zij is voor een oogenblik in de plaats getreden van de geheele menschelijke gemeenschap, welke de draagster is van het gezag, wier straffen men vreest en terwille van welke men zich zoo vele beperkingen heeft opgelegd. Het is blijkbaar gevaarlijk met haar in botsing te komen en men is veilig wanneer men het allerwege gegeven voorbeeld volgt, en dus desnoods „met de wolven meehuilt". Gehoorzamend aan het nieuwe gezag mag men zijn vroeger „geweten" buiten werking stellen en toegeven aan de verleiding van de winst aan lustgevoel, die men door het opheffen van zijn remmingen met zekerheid behaalt. Het is dus alles in aanmerking genomen niet zoo heel merkwaardig wanneer wij den enkeling in een menigte dingen zien doen of goedvinden, waarvan hij zich onder zijn gewone levensomstandigheden zou hebben afgewend en wij mogen zelfs hopen op deze wijze een brokje van dit duister te verlichten dat men met het raadselwoord „suggestie" pleegt te bedekken.

Ook Mc Dougall weerspreekt de stelling omtrent de kollektieve remming der intelligentie bij een massa niet (pg 41). Hij zegt dat de kleinere intelligenties de grootere tot hun eigen peil naar beneden trekken. De laatsten worden in hun werking belemmerd omdat de versterking der affektiviteit

in het algemeen reeds ongunstige voorwaarden voor juisten geestelijken arbeid schept en voorts omdat de enkelingen door de massa worden geïntimideerd, hun denken niet vrij is en bij elken enkeling het bewustzijn der eigen verantwoordelijkheid wordt verlaagd.

Over het geheel luidt het oordeel over het psychische vermogen eener eenvoudige „ongeorganiseerde" menigte bij Mc Dougall niet vriendelijker dan bij Le Bon. Zulk een menigte is (pg 45) buitengewoon prikkelbaar, impulsief, hartstochtelijk, wankelmoedig, inconsequent, besluiteloos en tevens in haar daden tot het uiterste bereid,slechts vatbaar voor grovere hartstochten en eenvoudige aandoeningen, uiterst suggestibel, lichtvaardig in haar overleg, heftig in haar oordeel, slechts toegankelijk voor de eenvoudigste en gebrekkigste gevolgtrekkingen en redeneeringen, gemakkelijk te leiden en te ontroeren, zonder zelfbewustzijn, achting voor zichzelf, en verantwoordelijkheidsbesef, doch bereid zich door haar krachtsbesef tot alle denkbare misdaden te laten meeslepen. die wij van een absolute en onverantwoordelijke macht maar kunnen verwachten. Zij gedraagt zich dus eer als een ondeugend kind of als een hartstochtelijke, niet onder toezicht staande wilde in een hem vreemde situatie; in de ergste gevallen lijkt haar gedrag meer op dat van een kudde wilde dieren dan van menschelijke wezens.

Daar Mc Dougall het gedrag van hoog georganiseerde massa's tegenover het hier geschilderde plaatst, boezemt het ons bijzonder belang in waarin deze organisatie bestaat en door welke faktoren zij tot stand komt. De schrijver somt vijf van deze „principal conditions" op voor de verheffing van het zieleleven der massa tot een hooger peil:

De eerste, grondleggende voorwaarde is een

zekere mate van continuïteit in het bestaan der massa. Deze kan materieel of formeel zijn. Het eerste is het geval wanneer dezelfde personen eenigszins langen tijd van een massa deel uit maken, het tweede wanneer zich binnen de massa bepaalde groepen ontwikkeld hebben die door elkaar aflossende personen worden ingenomen.

De tweede voorwaarde is dat zich in den enkeling een bepaalde voorstelling van den aard, de werking, de taak en de aanspraken der massa gevormd heeft, waardoor hij in een bepaalde gevoelsverhouding tot de massa-als-geheel kan komen te staan.

De derde, dat de massa in aanraking komt met andere soortgelijke, maar toch in vele opzichten van haar afwijkende menigten, b.v. met dezen wedijvert.

De vierde dat de massa overleveringen, gebruiken en instellingen bezit, vooral zulke die betrekking hebben op de verhouding der leden onderling.

De vijfde dat in de massa een groepeering bestaat, die haar uitdrukking vindt in specialiseering en differentieering der den enkelingen toegewezen taken.

Door de vervulling van deze voorwaarden worden volgens Mc Dougall de psychische nadeelen der massavorming opgeheven. Tegen de kollektieve vermindering der intelligentie beschermt men zich door de oplossing der intellektueele problemen aan de massa te onttrekken en aan de enkelingen over te laten.

Het komt ons voor dat men de voorwaarde die Mc Dougall „organisatie" der massa noemt, met meer recht anders zou kunnen omschrijven. Het komt er op aan juist die eigenschappen aan de massa te verleenen die kenmerkend waren voor den individu maar door de massavorming werden uitgewischt. Immers het individu had — buiten de

primitieve massa — zijn continuiteit, zijn zelfbewustzijn, zijn overleveringen en gewoonten, zijn bijzonder arbeidsvermogen en arbeidsverdeeling en scheidde zich af van anderen, met wie hij wedijverde. Deze eigenschappen had hij door toetreding tot een niet „georganiseerde" menigte voor een poos verloren. Wanneer men zich aldus ten doel stelt de massa toe te rusten met de eigenschappen van den individu wordt men herinnerd aan een inhoudrijke opmerking van W. Trotter [1]) die in de neiging tot massavorming een biologische voortzetting ziet der veelcelligheid van alle hoogere organismen.

---

[1]) Instincts of the herd in peace and war. London 1916.

IV. SUGGESTIE EN LIBIDO

Wij zijn uitgegaan van het fundamenteele feit dat een enkeling onder invloed eener menigte vaak een ingrijpende verandering zijner zielsfunkties ondergaat. Zijn affektiviteit neemt buitengewoon toe, zijn intellektueele werkzaamheid merkbaar af, welke beide processen blijkbaar een gelijkmaking aan de overige massa-individuen in de hand werken; een resultaat dat alleen bereikt kan worden door opheffing van de voor elken enkeling karakteristieke remmingen en door afstand-doen van de hem in het bijzonder eigen vormen zijner neigingen. Wij hebben gehoord dat deze vaak ongewenschte uitwerkingen bij een hoogere „organisatie" der massa's althans gedeeltelijk worden vertraagd, doch daarmede is het fundamenteele feit der massa-psychologie: de versterking van het affekt en de remming van het denken, niet weerlegd. Het komt er nu voor ons op aan voor deze zielsverandering in den massa-individu een psychologische verklaring te vinden.

Rationeele factoren, zooals de hiervoor reeds genoemde intimideering van den enkeling, de werking dus van zijn zucht tot zelfbehoud, zijn blijkbaar niet voldoende om de waargenomen verschijnselen te verklaren. Wat ons daarbuiten door de schrijvers over sociologie en massa-psychologie als verklaring wordt aangeboden is steeds hetzelfde, zij het onder wisselenden naam: het tooverwoord „Suggestie". Bij Tarde heette het „Nabootsing", maar wij moeten den schrijver, die opmerkte dat Nabootsing valt onder het begrip

Suggestie, ja een gevolg er van is, gelijk geven [1]). Bij Le Bon werd al het bevreemdende der sociale verschijnselen tot twee factoren teruggebracht: de wederkeerige suggestie der enkelingen en het gezag van den leider. Maar dit gezag openbaart zich op zijn beurt alleen door het teweeg brengen van suggestie. Bij Mc Dougall konden wij een oogenblik den indruk krijgen dat zijn beginsel der „primaire affekt-inductie" het aannemen van suggestie overbodig maakt. Doch bij nader overweging moeten wij toch inzien dat dit beginsel niets anders zegt dan de reeds bekende beweringen omtrent „nabootsing" of „aansteking", alleen met wat meer nadruk op het affekt. Dat er een neiging in ons bestaat om, wanneer wij de kenteekenen van een bepaald affekt bij anderen waarnemen, in denzelfden toestand te vervallen, kan niet worden betwijfeld; maar hoe vaak weerstaan wij die neiging met succes, hoe vaak wijzen wij die aandoening af of reageeren er op in tegenovergestelden zin? Waarom dus worden wij in een massa in den regel wèl aangestoken? En wederom zal men moeten antwoorden, dat het de suggestieve invloed der massa is die ons dwingt te gehoorzamen aan de neiging tot nabootsing, welke het affekt in ons induceert. Overigens ontkomen wij bij Mc Dougall, ook afgezien hiervan, evenmin aan de suggestie; wij krijgen van hem, evengoed als van de anderen, te hooren dat de massa's gekenmerkt zijn door een buitengewone mate van suggestibiliteit.

Aldus is men voorbereid op de stelling dat de suggestie (of juister de suggestibiliteit, de ontvankelijkheid voor suggestie) een niet verder te herleiden oerverschijnsel is, een fundamenteele eigenschap van het menschelijke zieleleven. Dit

---

1) *Brugeilles:* L'essence d'un phénomène social: la suggestion. Revue philosophique XXV, 1913.

meende ook Bernheim, van wiens verbazingwekkende kunststukken ik in het jaar 1889 getuige was. Ik herinner mij echter zeer goed dat ik zelfs toen een vaag verzet tegen deze tyrannie der suggestie voelde. Als een zieke, die zich niet gewillig genoeg betoonde, werd toegesnauwd: Wat bezielt u, u geeft uzelf een tegensuggestie! dan voelde ik dat dit onrechtmatig en gewelddadig was. De man had toch het volste recht om een tegensuggestie te baat te nemen als men hem door middel van suggesties poogde te onderwerpen. Later nam dit gevoel den vorm aan van een verzet tegen het denkbeeld dat de suggestie, die alles heette te verklaren, zelf geen verklaring zou behoeven. Ik dacht daarbij aan de oude schertsvraag:

„Christophorus Christum, sed Chistus sustulit orbem:
Constiterit pedibus dic ubi Christophorus?"

(Christophorus droeg Christus, maar Christus droeg de geheele wereld. Zeg mij: waar heeft dan toen Christophorus zijn voeten geplant?)

Nu ik na bijna dertig jaar mij opnieuw tot het raadsel der suggestie wend, bemerk ik dat er nog niets veranderd is. Van een enkele uitzondering, die immers juist aan den invloed der psychoanalyse is toe te schrijven, mag ik hier afzien. Ik zie dat men zich vooral moeite geeft het begrip der suggestie juist te formuleeren, dus het gebruik van den naam conventioneel vast te leggen [1]). Wat zeker niet overbodig is, want het woord gaat een steeds ruimer gebruik in steeds vager beteekenis tegemoet en zal spoedig iedere willekeurige beïnvloeding beteekenen, evenals in het Engelsch, waar „to suggest" en „suggestion" beantwoorden

---

1) Aldus Mc Dougall in het „Journal of Neurology and Psychopathology". Vol I Nr 1 Mei 1920: A note on suggestion.

aan ons „op het idee brengen" of „opwekken tot iets". Omtrent het wezen der suggestie echter, dat wil zeggen, omtrent de voorwaarden waaronder beïnvloeding zonder voldoenden logischen grond tot stand komt, is nog geen opheldering gegeven.

Ik zal thans een poging wagen om ter verklaring der massapsychologie het begrip der *Libido* toe te passen, dat ons bij de studie der psychoneurosen zulke goede diensten bewezen heeft.

Libido is een uitdrukking uit de leer der affekten. Wij noemen aldus de als quantitatieve grootheid beschouwde — hoewel thans nog niet meetbare — energie van al die driften welke verband houden met wat men samenvattend „Liefde" noemt. De kern van wat wij Liefde noemen vormt natuurlijk wat men ook algemeen liefde noemt en wat als zoodanig door de dichters bezongen wordt: de geslachtsliefde, met als einddoel de geslachtelijke vereeniging. Wij echter scheiden daarvan niet af wat ook overigens nog aanspraak op den naam liefde maakt: eenerzijds de eigenliefde, anderzijds de ouderliefde en kinderliefde, vriendschap en algemeene menschenliefde, toewijding aan bepaalde voorwerpen of abstracte denkbeelden.

Onze rechtvaardiging ligt in het feit dat de psychoanalyse ons heeft geleerd, dat al deze neigingen uitdrukkingen zijn van dezelfde driften die de beide geslachten tot vereeniging drijven, hoewel zij, door veranderde omstandigheden, van dit sexueele doel afwijken of in de bereiking ervan worden belemmerd, waarbij zij echter altijd nog genoeg van hun oorspronkelijke wezen behouden om hun identiteit kenbaar te maken (Zelfopoffering, streven naar toenadering).

Wij meenen daarom dat de taal met het woord „Liefde" in zijn veelvuldige toepassingen een volkomen gerechtvaardigd verzamelwoord gescha-

pen heeft en dat wij niet beter kunnen doen dan het ook tot grondslag te nemen voor onze wetenschappelijke uiteenzettingen. Door dit besluit heeft de psychoanalyse een storm van verontwaardiging ontketend, als of zij zich aan een misdadige nieuwigheid had schuldig gemaakt. En toch heeft de psychoanalyse met deze uitbreiding van het begrip „Liefde" niets origineels gedaan. De „Eroos" van den wijsgeer Plato vertoont in zijn afstamming, werking en verhouding tot de geslachtsliefde een volkomen overeenkomst met de libido der psychoanalyse, zooals Nachmansohn en Pfister in bijzonderheden hebben uiteengezet[1]) an als de apostel Paulus in zijn beroemden brief han de Korinthieërs de liefde boven alles prijst, beeft hij haar zonder twijfel in denzelfden uitgedreiden zin opgevat. Waaruit men kan leeren dat ee menschen hun groote denkers niet altijd au sérieux nemen, ook al beweren zij hen hoogelijk te bewonderen.

Deze liefdedriften nu worden in de psychoanalyse naar hun oorsprong sexueele driften genoemd. De meerderheid der „beschaafden" heeft dezen naam als een beleediging opgevat en zich gewroken door de psychoanalyse het verwijt van „pansexualisme" naar het hoofd te slingeren. Wie de sexualiteit voor iets beschamends en den mensch vernederend beschouwt, moge vrijelijk de uitdrukkingen Eroos en Erotiek gebruiken. Ik had het zelf ook van begin af aan kunnen doen en zou mij daardoor veel tegenstand bespaard hebben. Maar ik deed het liever niet, omdat ik niet gaarne aan een zwakheid toegeef. Men kan nooit weten waartoe men op die manier komt: eerst geeft men toe in woorden en langzamer-

---

[1]) Nachmansohn, Freuds Libidotheorie verglichen mit der Eroslehre Plato's. Intern Zeitschr. f. Psychoanalyse III 1915. Pfister, t.z.pl. VII 1921.

hand ook in der daad. Ik kan niet inzien dat er eenige verdienste in steekt, zich over de sexualiteit te schamen; het Grieksche woord Eroos, dat de schande moet verzachten is toch tenslotte niets anders als de vertaling van ons woord „liefde". En eindelijk, wie wachten kan, behoeft geen concessies te doen.

Wij zullen het dus eens probeeren met de onderstelling dat liefdesverhoudingen (neutraler gezegd: gevoels-bindingen) ook het wezen der massa-ziel vormen. Herinneren wij ons dat hiervan bij de andere schrijvers geen sprake is. Wat er aan zou beantwoorden is blijkbaar verborgen achter het kamerscherm der suggestie. Onze verwachting grondt zich allereerst op twee vluchtige gedachten. Ten eerste dat de massa blijkbaar door een of andere macht bijeen gehouden wordt. Aan welke macht zou men dit echter beter kunnen toeschrijven dan aan den Eroos, die alles in de wereld bijeenhoudt? Ten tweede: dat men den indruk krijgt dat een enkeling, wanneer hij in de massa zijn eigen aard opgeeft en zich door anderen laat suggereeren, dit doet omdat er een behoefte in hem bestaat om liever in overeenstemming dan in tegenstelling met hen te handelen. Dat hij het dus doet terwille van hen, uit liefde tot hen (*ihnen zuliebe*).

V. TWEE KUNSTMATIGE MASSA'S: KERK EN LEGER

Uit de morphologie der massa herinneren wij ons dat men zeer verschillende soorten van massa's en met elkaar strijdende richtingen in hun samenstelling kan onderscheiden. Er zijn zeer vluchtige massa's en zeer duurzame; homogene, die uit gelijksoortige individuen bestaan, en niet homogene; natuurlijke en kunstmatige, die voor hun bijeenhouding een uiterlijken dwang vereischen; primitieve en hoog georganiseerde. Om redenen echter die vooralsnog onopgehelderd moeten blijven, zouden wij één bepaalde onderscheiding, die bij de overige schrijvers te zeer wordt verwaarloosd, meer op den voorgrond willen plaatsen: ik bedoel die van massa's zonder en massa's met een leider. En, geheel in tegenstelling met het gewone gebruik, zal ons onderzoek niet uitgaan van een betrekkelijk eenvoudige massa, maar van hoog georganiseerde, duurzame, kunstmatige massa's. De meest belangwekkende voorbeelden van dergelijke organismen zijn de Kerk, de gemeenschap der geloovigen, en het Leger.

Kerk en leger zijn kunstmatige massa's, dat wil zeggen er is een zekere uiterlijke dwang toe noodig om hun uiteenvallen te voorkomen en veranderingen in hun samenstelling te belemmeren. Het wordt iemand in den regel niet gevraagd, of het wordt niet aan hem overgelaten, of hij tot zulk een massa wil behooren; poging om uit te treden wordt meestal vervolgd of streng bestraft of wordt aan zeer bepaalde voorwaarden verbonden. Waarom deze vormen van gemeenschap zulke bijzondere maatregelen voor hun instandhouding behoeven,

boezemt ons op het oogenblik geen belang in. Wij letten hier alleen op het feit dat men juist bij deze hoog georganiseerde, op dusdanige wijze tegen uiteenvallen beschermde massa's, het duidelijkst zekere verschijnselen waarneemt, die elders meer verborgen blijven.

In de kerk — wij kunnen het best de katholieke Kerk tot voorbeeld nemen — geldt evenals in het leger, hoe verschillend beide ook overigens mogen zijn, dezelfde illusie; n.l. dat er één opperste gezag is — in de katholieke kerk Christus, in het leger de veldheer — dat alle individuen in de massa met gelijke liefde bemint. Op deze illusie berust tenslotte alles; liet men haar los dan zouden, voorzoover uiterlijke dwang het veroorloofde, onmiddellijk zoowel kerk als leger uiteen vallen. Door Christus wordt deze gelijke liefde nadrukkelijk uitgesproken: Wat gij gedaan hebt éénen van dezen mijnen geringsten broeders, dat hebt gij mìj gedaan". Zijn verhouding tot de individuen der geloovige massa is die van een welwillenden ouderen broeder, hij is voor hen een plaatsvervanger van den vader. Alle eischen, aan de enkelingen gesteld, zijn uit die liefde van Christus af te leiden. Er heerscht een demokratische geest in de kerk, omdat voor Christus allen gelijk zijn, omdat allen op gelijke wijze deel hebben aan zijn liefde. Niet zonder diepen grond wordt de christelijke gemeente vergeleken bij een gezin en noemen de geloovigen elkaar broeders in Christus, dat wil zeggen broeders door de liefde, die Christus voor hen gevoelt. Er valt niet aan te twijfelen dat de binding van elken enkeling aan Christus tevens de oorzaak is van hun binding onderling. Hetzelfde geldt voor het leger: de veldheer is de vader, die al zijn soldaten gelijkelijk liefheeft, en daarom zijn zij ook kameraden onder elkaar. Het leger onder-

scheidt zich echter van de kerk daardoor dat het uit een trapsgewijzen opbouw van dergelijke massa's bestaat. Iedere kapitein is als het ware de veldheer en vader van zijn divisie, iedere onderofficier die van zijn troep. Een soortgelijke hierarchie heeft zich weliswaar ook in de kerk ontwikkeld, speelt echter in haar niet dezelfde ekonomische rol, aangezien men aan Christus meer kennis van en zorg voor de enkelingen mag toeschrijven dan aan den menschelijken veldheer.

Tegen deze opvatting van het libidineuse karakter van een leger zal men terecht aanvoeren, dat hierbij geen plaats is voor voorstellingen als vaderland, nationalen roem enz., die toch voor de bijeenhouding van een leger van zoo groot belang zijn. Het antwoord hierop luidt dat wij daarbij te doen hebben met een ander, minder eenvoudig geval van massale binding en dat, zooals de voorbeelden van groote veldheeren als Caesar, Wallenstein of Napoleon bewijzen, dergelijke voorstellingen voor het bijeenhouden van een leger volstrekt niet onontbeerlijk zijn. Van een mogelijke vervanging van den leider door een leidende idee en van het verband tusschen die beiden, zal later in het kort nog worden gesproken. Doch de verwaarloozing van den libidineusen factor in het leger, ook dan wanneer hij niet de eenige werkzame factor is, lijkt niet alleen een theoretisch gebrek, maar ook een praktisch gevaar. Het Pruisische militarisme, dat even onpsychologisch was als de Duitsche wetenschap, heeft dit in den grooten wereldoorlog moeten ondervinden. De oorlogsneurosen, die het Duitsche leger ondermijnden zijn thans, zooals men weet, herkend als protesten van den enkeling tegen de hem in het leger toegedachte rol, en na de meedeelingen van E. Simmel [1]) mag men wel beweren dat de liefdelooze behandeling van den gemeenen man door zijn superieuren de voornaamste ziekte-oorzaak was.

Houden wij vast dat in deze twee kunstmatige massa's iedere enkeling eenerzijds aan den leider (Christus, veldheer), anderzijds aan de andere individuen der massa libidineus gebonden is.

---

1) Kriegsneurosen und Psychisches Trauma. München 1918.

Hoe deze beide bindingen zich tot elkaar verhouden, of zij gelijksoortig en gelijkwaardig zijn en hoe men ze psychologisch zou moeten beschrijven, moeten wij voor later onderzoek bewaren. Reeds thans echter voelen wij ons gerechtigd den anderen schrijvers lichtelijk te verwijten, dat zij de beteekenis ven den leider voor de psychologie der massa niet naar waarde geschat hebben, terwijl de keuze van het eerste object van onderzoek onszelf reeds dadelijk in gunstige positie gebracht heeft. Het wil ons voorkomen dat wij op den goeden weg zijn om het belangrijkste verschijnsel der massapsychologie, de onvrijheid van den enkeling in de massa, te verklaren. Wanneer iedere enkeling zoo sterk naar twee richtingen gebonden is, zal het ons niet moeilijk vallen uit deze omstandigheid de verandering en beperking zijner persoonlijkheid af te leiden.

Ook het verschijnsel der paniek, dat het beste in militaire massa's te bestudeeren is, wijst er op dat het wezen eener massa bestaat in de bij haar voorkomende libidineuse bindingen. Een paniek ontstaat wanneer zulk een massa uiteenvalt. Haar kenmerk is dat naar geen enkel bevel van den leider meer wordt geluisterd en dat ieder zorgt voor zichzelf zonder acht te slaan op de anderen. De wederkeerige bindingen zijn opgeheven en een geweldige radelooze angst breekt los. Natuurlijk ligt ook hier de tegenwerping voor de hand, dat het juist omgekeerd is: dat de angst zoodanig is toegenomen, dat hij alle consideraties en bindingen verbreekt. Mc Dougall gebruikt zelfs (pg 24) de paniek — hoewel niet de militaire — als voorbeeld van de door hem op den voorgrond gestelde versterking van het affekt door aansteking (primary induction). Doch deze rationeele manier van verklaren slaat hier toch de plank geheel mis. Er moet immers

juist verklaard worden wààrom de angst zoo boven mate groot werd. De grootte van het gevaar kan men niet de schuld geven, want hetzelfde leger, dat zich thans aan een paniek overgeeft, kan evengroote en nog grootere gevaren zonder te wankelen hebben doorstaan; het is juist een kenmerk der paniek dat zij nooit evenredig is aan het dreigende gevaar, maar vaak uitbreekt bij de geringste aanleiding. Wanneer een enkeling, door panischen schrik aangegrepen, zich zelf tracht te redden, geeft hij daardoor te kennen dat de gevoelsbindingen die tot dusver het gevaar voor hem verminderden, voor hem hebben opgehouden. En thans, nu hij alléén tegenover het gevaar staat, ziet hij het als veel grooter. De panische angst veronderstelt dus een verslapping der libidineuse binding der massa. Niet omgekeerd; de libido-binding der massa is niet door den angst voor het gevaar te gronde gegaan.

Deze opmerkingen zijn geenszins in strijd met de bewering dat de angst in een massa door inductie(aansteking) buitensporig kan toenemen. De opvatting van Mc Dougall is volkomen toepasselijk voor het geval dat het gevaar werkelijk groot is en dat er in de massa geen sterke gevoelsbindingen bestaan; voorwaarden die vervuld zijn, wanneer b.v. in een schouwburg of ontspanningslokaal brand uitbreekt. Een leerrijk, en daarom voor ons doel gebruikt geval is echter het boven genoemde, n.l. dat een leger door een paniek wordt aangegrepen, ondanks dat het gevaar niet grooter is dan de gevaren die het reeds vaker heeft doorstaan. Men zal niet mogen verwachten dat de beteekenis van het woord paniek scherp en in één zin bepaald is. Vaak duidt men er iederen massalen angst mede aan, maar vaak ook den angst van de enkelingen afzonderlijk, wanneer die buitenmate hevig is. Vaak schijnt men den naam alleen te gebruiken in gevallen, waarin de uitbarsting van angst niet gerechtvaardigd is door de aanleiding ertoe. Nemen wij het woord paniek in den zin van massalen angst, zoo kunnen wij op een vèrgaande analogie wijzen. De angst van den enkeling wordt te weeg gebracht of door de groote van het gevaar of door het loslaten van gevoelsbindingen

(Libido-Besetzungen); het laatste geval is dat van den neurotischen angst (Zie mijn Inleiding tot de Psychoanalyse XXV) Evenzoo ontstaat een paniek door toeneming van een allen tegelijk bedreigend gevaar of door de opheffing van de gevoelsbindingen die de massa bijeen houden, en dit laatste geval is analoog aan den neurotischen angst (Vergelijk het gedachtenrijke, maar ietwat fantastische opstel van Bela von Felszeghy: Panik und Pankomplex, Imago VI 1920).
Wanneer men de paniek, gelijk Mc Dougall, beschrijft als een der duidelijkste producten van den „group mind", komt men tot de paradox dat die massa-ziel juist in een van haar kenmerkendste uitingen zichzelf opheft. Er valt niet aan te twijfelen dat een paniek de uiteen-valling der massa beteekent, zij heeft de opheffing tengevolge van alle gevoelens waarmede de enkelingen der massa ten opzichte van elkaar rekening houden.

De typische aanleiding tot het uitbreken eener paniek is zoo ongeveer als in Nestroy's parodie op Hebbel's drama „Judith". Een krijgsman roept daar: „De veldheer heeft het hoofd verloren", waarop alle Assyriërs op de vlucht slaan. Het verlies van den leider in een of anderen zin, brengt bij gelijkblijvend gevaar, de paniek te weeg; met de binding aan den leider verdwijnen — in den regel — ook de onderlinge bindingen der enkelingen. De massa verstuift als een Bologneesche flesch, waarvan men de punt heeft afgebroken.

Een uiteenvallen eener religieuze massa valt niet zoo gemakkelijk waar te nemen. Kort geleden kwam mij een, van katholieke zijde stammende, en door den bisschop van Londen aanbevolen Engelsche roman in handen, met den titel: When it was dark (Toen het donker was), waarin zulk een mogelijkheid en haar gevolgen op naar ik meen juiste wijze werd geschilderd. De roman verhaalt hoe het — in den tegenwoordigen tijd — aan een samenzwering van vijanden van Christus en van het Christelijk geloof gelukt, in Jerusalem quasi een grafkamer te doen ontdekken met een

inscriptie van Jozef van Arimathaea, waarin deze bekent dat hij om redenen van piëteit het lijk van Christus op den derden dag na de bijzetting heimelijk uit zijn graf heeft genomen en hier verborgen. Hiermede is het gedaan met de opstanding van Christus en met zijn goddelijke natuur en het gevolg van deze archaeologische ontdekking is dat de Europeesche kultuur zwaar geschokt wordt en geweld en misdaden sterk toenemen. Een gevolg dat eerst verdwijnt wanneer het complot der samenzweerders aan den dag komt.

Wat zich bij de hier aangenomen uiteenvalling der religieuze massa openbaart, is niet angst — waarvoor hier geen aanleiding bestaat — maar zijn vijandige en zelfzuchtige driften die tot dusver, dank zij de voor allen gelijke liefde van Christus, niet tot uiting konden komen [1]. Buiten deze binding staan echter ook tijdens het rijk van Christus alle individuen die niet tot de geloofsgemeenschap behooren, die hem niet liefhebben en die hij niet lief heeft; daarom moet een godsdienst, ook al noemt zij zich een godsdienst der liefde, hart en liefdeloos zijn tegen ieder die niet tot hem behoort. In den grond is iedere godsdienst zulk een godsdienst der liefde voor allen die hij omvat, en ieder heeft neiging tot wreedheid en onverdraagzaamheid jegens allen die er niet toe behooren. Men mag dit, hoe moeilijk het iemand ook persoonlijk vallen moge, den geloovige niet te ernstig verwijten; ongeloovigen en onverschilligen hebben het op dit punt psychologisch veel gemakkelijker. Ofschoon deze onverdraagzaamheid zich tegenwoordig niet zoo gewelddadig en wreed openbaart als in vroegere eeuwen, mag men hieruit toch niet

[1]) Verg. de verklaring van dergelijke verschijnselen na het wegvallen van het landsvaderlijk gezag bij P. Federn: Die vaterlose Gesellschaft. Wien Anzengruber-Verlag 1919.

besluiten tot een verzachting der zeden. Veeleer is de oorzaak daarvan te zoeken in een onbetwistbare verslapping der godsdienstige gevoelens en der daarvan afhankelijke libidineuze bindingen. Zoodra een andere massa-binding in de plaats der religieuze treedt, zooals het thans schijnt te lukken aan de socialistische, zal dezelfde onverdraagzaamheid jegens de buitenstaanders als in het tijdperk der godsdienstoorlogen het gevolg hiervan zijn, en wanneer geschilpunten op wetenschappelijk gebied ooit een dergelijke beteekenis voor de massa konden krijgen, zou zich hetzelfde gevolg om dezelfde redenen ook hier herhalen.

VI. VERDERE TAAK EN ARBEIDS-RICHTING

Wij hebben tot dusver twee kunstmatige massa's onderzocht en bevonden dat zij door tweeërlei gevoelsbindingen beheerscht werden, waarvan de binding aan den leider karakteristieker, van meer invloed schijnt te zijn dan die der binding van de individuen der massa onderling.

Met betrekking tot de morphologie der massa's zou er nog veel te onderzoeken en te beschrijven zijn. Men zou moeten beginnen met vast te stellen dat een menschenmenigte zonder meer nog geen massa is, zoolang genoemde bindingen in haar nog niet zijn tot stand gekomen; zou dan echter moeten toegeven dat in een willekeurige menigte de *neiging* tot het vormen van een psychologische massa zich toch gemakkelijk doet gelden. Men zou aandacht moeten schenken aan de verschillende, meer of minder duurzame massa's die spontaan tot stand komen en de voorwaarden voor hun ontstaan en uiteen-valling bestudeeren. Vooral het verschil tusschen massa's die een leider hebben en massa's die er geen hebben, zou ons moeten bezig houden. Men zou moeten nagaan of niet soms massa's met een leider het oorspronkelijkst en meest volkomen zijn; of bij de andere massa's niet de leider vervangen werd door een idee, een abstract begrip, waartoe de religieuze massa's met hun niet aanwijsbaren leider reeds een overgang vormen: en of niet een gemeenschappelijk streven, een wensch die door velen tegelijk gekoesterd kan worden, op dezelfde wijze den leider kunnen vervangen. Dit abstrakte begrip zou zich dan op zijn beurt weer op min of meer volkomen

wijze kunnen belichamen in den persoon van een als het ware secundairen leider en uit de verhouding van idee en leider zouden belangwekkende mogelijkheden ontstaan. De leider of de leidende idee zouden zoo te zeggen ook negatief kunnen worden. Haat jegens een bepaald persoon of instelling zou evengoed vereenigend kunnen werken en soortgelijke gevoelsbindingen teweeg kunnen brengen als positieve aanhankelijkheid. Men zou ook kunnen vragen of de leider voor het wezen der massa inderdaad onontbeerlijk is en zoo nog veel meer.

Al deze vragen echter, die ten deele ook reeds in de litteratuur der massa-psychologie behandeld zullen zijn, kunnen onze aandacht niet afleider van het fundamenteele psychologische probleem der structuur eener massa. In de eerste plaats treft ons een overweging, die ons langs den kortsten weg het bewijs belooft dat het libido-bindingen zijn die een massa kenmerken.

Wij brengen ons te binnen welke de algemeene gevoelsverhouding tusschen menschen is. Volgens Schopenhauer's beroemde gelijkenis der bibberende stekelvarkens kan niemand een al te intieme toenadering van anderen verdragen.

„Een troep stekelvarkens drong op een kouden winterdag dicht opeen, om zich door wederzijdsche warmte tegen bevriezen te beschermen. Spoedig echter voelden zij elkaars stekels, die hen dan weer uiteendreven. Telkens wanneer nu de behoefte aan warmte hen opnieuw bijeen bracht, herhaalde zich dit tweede euvel, zoodat zij tusschen twee kwaden heen en weer geslingerd werden, totdat zij een matigen afstand hadden gevonden, waarin zij het het beste konden uithouden" (Parerga und Paralipomena. IIde deel XXXI, Gleichnisse und Parabeln).

De Psychoanalyse leert ons dat bijna iedere intieme gevoelsverhouding van langeren duur tusschen twee personen — huwelijk, vriendschap,

verhouding van ouders en kinderen [1]) — een bezinksel nalaat van gevoelens van afkeer en vijandigheid, die slechts door „verdringing" worden ter zijde gesteld. Minder verborgen zijn die gevoelens bij compagnons die met elkaar kibbelen, ondergeschikten die tegen hun superieuren pruttelen. Hetzelfde zien wij gebeuren, wanneer menschen zich tot groote eenheden samenvoegen. Telkens wanneer twee families door huwelijk met elkaar verbonden worden, houdt elke van hen zichzelf voor beter of voornamer dan de andere. Twee naburige steden worden elkaars afgunstige konkurrenten, ieder klein kanton ziet minachtend op elk ander neer. Nauwverwante volksstammen stooten elkaar af, de Zuid-duitscher heeft een hekel aan den Noord-duitscher, de Engelschman weet van den Schot niets dan kwaad te vertellen; de Spanjaard veracht den Portugees. Dat bij nog grooter verschillen een moeilijk te overwinnen afkeer ontstaat, zooals tusschen Galliers en Germanen, Ariërs en Semieten, Blanken en Kleurlingen, verwondert ons al niet meer.

Wanneer deze vijandigheid zich richt tegen overigens geliefde personen, noemen wij dit gevoels-ambivalentie en verklaren haar op waarschijnlijk al te rationeele manier uit de veelvuldige aanleidingen tot belangenconflikten, die zich juist bij dergelijke intieme verhoudingen voordoen. De openlijk blijkende afkeer en antipathie tegenover vreemden waarmede men in nauwe aanraking is, kunnen wij als een uiting van eigenliefde, een soort van Narcisme beschouwen, dat naar handhaving van zichzelf streeft en zich gedraagt alsof het be-

---

[1]) Misschien met ééne uitzondering: de verhouding van moeder en zoon, die, gebaseerd op Narcisme, niet door latere mededinging wordt gestoord, doch door een begin van sexueele neiging wordt versterkt.

staan van afwijkingen van zijn eigen individueel karakter een kritiek daarvan en een aansporing om het te veranderen beteekende. Waarom er juist ten opzichte van détails in differentieering zulk een groote gevoeligheid bestaat, weten wij niet; maar het valt niet te ontkennen dat zich in heel dit gedrag van den mensch een drang tot haten en een aggressiviteit openbaren, wier oorspsong onbekend is en waaraan men een elementair karakter zou willen toeschrijven.

In een onlangs (1920) gepubliceerd geschrift: „Jenseits des Lustprinzips" heb ik getracht de polariteit van liefhebben en haten in verband te brengen met een door mij aangenomen tegenstelling tusschen levens- en doods-driften en de sexueele driften als de zuiverste vertegenwoordigers van de eersten, de levensdriften voor te stellen.

Doch heel deze onverdraagzaamheid verdwijnt, tijdelijk of duurzaam, door massavorming en in de massa. Zoolang de massavorming duurt of zoover zij zich uitstrekt, gedragen zich de individuen alsof zij gelijkvormig waren, verdragen elkaars eigenaardigheden, stellen zich met elkaar gelijk en voelen geen antipathie. Een dergelijke beperking van het Narcisme kan volgens onze theoretische opvattingen slechts door één omstandigheid ontstaan: door libidineuze binding aan andere personen. Eigenliefde wordt alleen beperkt door liefde tot een ander of tot objecten [1]).
Men zal dadelijk de vraag opwerpen of niet reeds de belangengemeenschap op zichzelf, zonder eenig libidineus element, tot verdraagzaamheid moet leiden. Op deze tegenwerping zal men moeten antwoorden dat een blijvende beperking van het Narcisme toch niet op deze wijze tot stand komt, daar deze verdraagzaamheid niet langer duurt dan

---

1) Zur Einführung des Narzismus 1914. Sammlung kleiner Schriften zur Neurosenlehre. Vierte Folge 1918.

het onmiddellijk voordeel dat men van de medewerking van den ander trekt.

De praktische waarde van deze strijdvraag is echter geringer dan men zou meenen, want de ervaring heeft aangetoond dat in gevallen van samenwerking regelmatig libidineuze verhoudingen tusschen de kameraden ontstaan, die van langer duur zijn dan het voordeel. Bij de sociale verhoudingen der menschen heeft hetzelfde plaats als het psychoanalytisch onderzoek bij den ontwikkelingsgang der individueele libido ontdekt heeft. De libido past zich bij de bevrediging der groote levensbehoeften aan en kiest de daaraan deelnemende personen tot haar eerste objecten. En evenals bij den enkeling is het ook bij de ontwikkeling der geheele menschheid alleen de liefde geweest die als kultuurfaktor in den zin van een omkeer van Egoisme tot Altruisme gewerkt heeft. Zoowel de geslachtelijke liefde tot de vrouw, met alle uit haar voortkomende impulsen om datgene wat der vrouw lief was te sparen, alsook de gedesexualiseerde, gesublimeerd homosexueele liefde tot een anderen man, welke het resultaat was van gemeenschappeiijken arbeid.

Als dus in een massa beperkingen der narcistische eigenliefde optreden, die buten haar niet werkzaam zijn, dan is dit een zeer sterke aanwijzing ervoor dat het wezen der massavorming bestaat in een nieuw soort van libidineuze bindingen der leden onder elkaar.

Men zal nu met aandrang vragen van welken aard deze bindingen in de massa zijn. In de psychoanalytische leer der neurosen hebben wij ons tot dusver bijna uitsluitend bezig gehouden met de binding van liefdedriften die zich nog op een direkt sexueel doel richtten. In de massa hebben wij blijkbaar niet meer met zulke directe sexueele doel-

einden te maken. Wij hebben te maken met liefdedriften, die zonder daarom minder krachtig te zijn, van hun oorspronkelijk doel zijn afgeweken. Nu hebben wij reeds in het kader der gewone sexueele objektbezetting verschijnselen opgemerkt die aan een afwijking der drift van haar sexueel doel beantwoorden. Wij hebben ze als graden van verliefdheid beschreven en gevonden dat zij een zekere beperking van het Ik mede brengen. Deze vormen van verliefdheid zullen wij thans met wat meer aandacht beschouwen, met de gegronde verwachting bij haar kenmerken te zullen vinden welke op de bindingen in de massa kunnen worden overgedragen. Wij zouden echter bovendien willen weten of deze wijze van objektbezetting, zooals wij haar kennen in het geslachtsleven, de eenige gevoelsbinding aan een anderen persoon is, dan wel of er nog andere dergelijke mechanismen in aanmerking komen. Inderdaad leert ons de ervaring der psycho-analyse, dat er nog andere mechanismen der gevoelsbinding bestaan, de z.g. *identificeeringen*, nog onvoldoend bekende, moeilijk te omschrijven processen, wier onderzoek ons thans een poos van het thema der massa-psychologie afhouden zal.

VII. DE IDENTIFICEERING

De Identificeering is in de Psychoanalyse bekend als eerste uiting eener gevoelsbinding aan een anderen persoon. Zij speelt een rol in de voorgeschiedenis van het Oidipus-complex. De kleine jongen legt een bijzondere belangstelling aan den dag voor zijn vader; hij zou willen worden en zijn als hij, in alle opzichten in zijn plaats willen treden. Laten wij gerust zeggen: hij kiest den vader tot zijn ideaal. Dit gedrag heeft niets te maken met een passieve of vrouwelijke houding ten opzichte van den vader (en tot den man in het algemeen), het is veeleer bij uitstek mannelijk. Het is heel goed vereenigbaar met het Oidipus-complex dat het helpt voorbereiden.

Gelijktijdig met deze identificeering met den vader, of iets later, begon in den knaap een echte objectieve neiging tot de moeder (Objectbesetzung) Hij vertoont dan dus twee psychologisch verschillende bindingen, een objectief sexueele neiging tot de moeder en een voorbeeld-stellende identificeering met den vader. Deze beiden bestaan een tijdlang naast elkaar, zonder elkaar te beïnvloeden of te storen. Tengevolge van de steeds voortschrijdende vorming van omvangrijker eenheid in het zieleleven, ontmoeten zij tenslotte elkander en ontstaat door dit ineenvloeien het normale Oidipuscomplex. De jongen merkt dat de vader hem bij zijn moeder in den weg staat; zijn identificeering met den vader krijgt nu een vijandige tint en wordt identiek met den wensch, den vader ook bij de moeder te vervangen. De identificeering is namelijk van begin af ambivalent, dubbelwaardig;

zij kan zoowel den vorm aannemen eener uiting van teederheid als dien van verlangen naar uit den weg ruiming. Zij gedraagt zich als een afstammelinge van de eerste, *orale* phase der libido-organisatie, waarin men zich het begeerde en gewaardeerde objekt toe-eigent door het op te eten en het tegelijkertijd als zoodanig vernietigt. De kanibaal blijft, zooals men weet, op dit standpunt staan; hij heeft zijn vijanden zoo lief dat hij „ze wel kan opeten", en hij eet ook alleen diegenen van wie hij houdt [1]). De lotgevallen van deze identificeering met den vader verliest men later gemakkelijk uit het oog. Het kan dan gebeuren dat het Oidipuscomplex wordt omgekeerd, dat de vader in vrouwelijke verhouding tot objekt gekozen wordt, waarvan de directe sexueele driften bevrediging verwachten en in dit geval was de identificeering met den vader de voorlooper eener objectieve binding. Hetzelfde geldt m.m. ook voor het jonge dochtertje.

Het valt gemakkelijk het verschil tusschen zulk een identificeering met den vader en de keuze van den vader tot object met één woord aan te duiden. In het eerste geval is de vader datgene wat men zou willen *zijn*, in het tweede datgene wat men zou willen *hebben*. Het komt er dus op neer of de binding zich hecht aan het subject of aan het object van het Ik. Het eerste verschijnsel is daarom reeds mogelijk vòòr er nog sprake is van sexueele keuze van objekt. Veel moeilijker is het het verschil metapsychologisch aanschouwe-

---

[1]) Zie: Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie en *Abraham:* „Untersuchungen über die früheste prägenitale Entwicklungsstufe der Libido". Intern Zeitschrift für Psychoanalyse IV 1916; ook in diens „Klinische Beiträge zur Psychoanalyse" Intern psychoanalyt Bibliothek Bd 10 1921.

lijk voor te stellen. Men kan slechts zeggen dat de identificeering er naar streeft het eigen Ik zooveel mogelijk gelijk te maken aan het andere, tot voorbeeld gekozene.

Isoleeren wij eens uit een ingewikkelder verband de identificeering bij een neurotische symptoomvorming. Nemen wij aan dat het kleine meisje, waartoe wij ons nu willen bepalen, hetzelfde ziekte-symptoom gaat vertoonen als de moeder, b.v. dezelfde pijnlijke hoest. Dit kan op verschillende wijzen gebeuren. Het kan zijn dat de identificeering dezelfde is als bij het Oidipuscomplex, welke een vijandig willen vervangen van de moeder beteekent; het symptoom drukt dan de objektieve liefde tot den vader uit; het verwerkelijkt de vervanging van de moeder onder invloed van het schuldbesef: Je hebt je moeder willen zijn, nu ben je het tenminste in de ziekte. Dit is het volledige mechanisme der hysterische symptoomvorming. Of wel het symptoom is hetzelfde als dat van den geliefden persoon (zooals b.v. Dora in „Bruchstück einer Hysterie-analyse" het hoesten van haar vader nabootst); wij kunnen den toestand dan alleen aldus beschrijven: de identificeering is in de plaats getreden van de objektkeuze, de objektkeuze is tot identificeering teruggegaan (regrediert). Wij hebben gehoord dat de identificeering de eerste en oorspronkelijkste vorm der gevoelsbinding is; onder de omstandigheden der symptoomvorming, de verdringing en de heerschappij der mechanismen van het onbewuste dus, komt het vaak voor dat de objektkeuze weer tot identificeering wordt, dat dus het Ik de eigenschappen van het Objekt tot zich trekt. Opmerkelijk is het dat het Ik bij zulke identificeeringen nu eens den niet geliefden, dan weer den geliefden persoon nabootst. Ook valt het op dat in beide gevallen

de identificeering slechts gedeeltelijk, in hooge mate beperkt is; slechts één enkelen trek aan den persoon van het objekt ontleent.

Bij een derde, bijzonder veel voorkomend en belangrijk geval van symptoomvorming, ziet de identificeering geheel en al af van een objectieve verhouding tot den nagebootsten persoon. Wanneer b.v. een kostschoolmeisje een brief van een heimelijken minnaar ontvangen heeft die haar jalouzie gaande maakt en waarop zij met een hysterischen aanval reageert, zullen enkele vriendinnen, die op de hoogte zijn dezen aanval langs den weg der zoogenaamde psychische infectie overnemen. Het mechanisme is dan een identificeering op grond van het zich kunnen of willen verplaatsen in den zelfden toestand. De anderen zouden ook wel een heimelijke liefdesverhouding willen hebben en aanvaarden onder invloed van hun schuldbesef nu ook het daarmee verbonden leed. Het zou onjuist zijn te beweren dat zij het symptoom aannemen uit medelijden. Integendeel, het medelijden ontstaat eerst door de identificeering en het beste bewijs hiervoor is dat zulk een infectie of nabootsing ook plaats grijpt onder omstandigheden waarbij nog geringere sympathie tusschen de beide personen bestaat dan tusschen kostschoolvriendinnen het geval pleegt te zijn. Het eene Ik heeft bij het andere een belangrijke analogie ten opzichte van één punt waargenomen — in ons voorbeeld ten opzichte van het bereid zijn tot eenzelfde gevoel; — ten opzichte van dit punt ontstaat dan een identificeering en onder invloed van den pathogenen toestand neemt deze identificeering den vorm aan van het symptoom dat door het eerste Ik werd voortgebracht. De identificeering door middel van het symptoom wordt aldus een teeken dat het bestaan verraadt van een punt van

analogie in beide Ik's, dat men wil verdringen.

Wat deze drie bronnen ons leerden kunnen wij als volgt samenvatten: ten eerste, dat de identificeering de oorspronkelijkste vorm der gevoelsbinding aan eenig object is; ten tweede, dat zij langs regressieven weg tot surrogaat wordt van een libidineuze objectieve binding, als het ware door introjectie van het object in het Ik; en ten derde, dat zij ontstaan kan bij iedere waarneming van iets gemeenschappelijks met iemand die niet het object van een sexueel verlangen is. Hoe belangrijker dit gemeenschappelijke is, hoe ingrijpender ook deze gedeeltelijke identificeering worden kan, die zelf het begin kan zijn van een nieuwe binding.

Wij vermoeden reeds dat de wederzijdsche binding der individuen eener massa het karakter heeft van zulk een identificeering door middel van een belangrijk gemeenschappelijk gevoel, en wij kunnen verder vermoeden dat hier dit demeenschappelijke gelegen is in de binding aan gen leider. Een ander vermoeden kan ons zeggen dat we het vraagstuk der identificeering nog op verre na niet hebben uitgeput; dat wij hier staan voor het verschijnsel dat de psychologie „zich invoelen" noemt, en dat het grootste aandeel heeft bij het begrijpen van datgene in anderen wat aan het eigen Ik vreemd is. Wij willen ons echter hier beperken tot de naastbijliggende gevoels-uitwerkingen der identificeering en haar beteekenis voor ons intellektueele leven laten rusten.

Het psycho-analytisch onderzoek, dat zich ook over de moeilijker problemen der psychosen uitstrekt, heeft de identificeering ook kunnen aantoonen in sommige andere gevallen, die niet zonder meer te begrijpen zijn. Twee van zulke gevallen zal ik met het oog op onze verdere uiteenzettingen, uitvoerig behandelen.

De oorsprong der mannelijke homosexualiteit is in een groot aantal gevallen deze: de jonge man heeft een ongewoon lange en sterke neiging gehad tot zijn moeder in den zin van het Oidipuscomplex. (Zijn neiging was in haar „gefixeerd"). Tenslotte komt echter, na bereikte puberteit, het oogenblik waarop de moeder tegen een ander object der sexualiteit moet worden geruild. Hier nu grijpt plotseling een omkeer plaats; de jongeling verlaat zijn moeder niet, maar identificeerd zich met haar; hij verandert zich als 't ware in haar en zoekt nu naar objecten die zijn eigen Ik kunnen vervangen, die hij evenzoo kan liefhebben en verzorgen als zijn moeder het hèm deed. Dit is een veel voorkomend geval dat zoo vaak men 't wenscht kan worden bevestigd en natuurlijk geheel en al onafhankelijk is van iedere hypothese aangaande de organische drijfkracht en de motieven van zulk een plotselingen ommekeer. Opvallend bij deze identificeering is haar omvang, zij wijzigt het Ik in een hoogst belangrijk opzicht, in het karakter der sexualiteit, naar het voorbeeld van het voormalige objekt. Daarbij wordt van dit object zelf afstand gedaan; of deze afstand absoluut is dan wel slechts in dien zin dat het object in het onderbewuste blijft bestaan, worde hier buiten beschouwing gelaten. De identificeering met het losgelaten of verloren object om het te vervangen, de introjectie van het object in het Ik, is voor ons eigenlijk niets nieuws meer. Reeds bij kleine kinderen is dit verschijnsel nu en dan waar te nemen. Nog kort geleden publiceerde de „Internationale Zeitschrift für Psychosanalyse" eenige waarnemingen aangaande een kind dat, ongelukkig over het verlies van een poesje, volhield dat het nu zelf het poesje was en in overeenstemming

daarmee op handen en voeten kroop, niet meer aan tafel wilde eten etc. [1]).

Een ander voorbeeld van zulk een introjectie van het object gaf ons de analyse der melancholie, welke aandoening immers het werkelijke of denkbeeldige verlies van het geliefde object onder haar meest opvallende oorzaken telt. Een der voornaamste symptomen in deze gevallen is de wreede zelf-kleineering van het Ik in verband met een meedoogenlooze zelfkritiek en bittere zelfverwijten. Bij analyse is gebleken dat deze kleineering en verwijten in den grond der zaak het object gelden en bedoeld zijn als wraakneming van het Ik op het object. De schaduw van het object is op het Ik gevallen, zeide ik op een andere plaats. De introjectie van het object is hier onmiskenbaar duidelijk.

Deze gevallen van melancholie leeren ons echter nog iets anders, dat voor onze verdere beschouwingen van belang kan zijn. Zij doen ons het Ik zien als verdeeld in twee stukken, waarvan het eene tegen het andere woedt. Dit andere stuk is het door introjectie gewijzigde, dat het verloren object insluit. Maar ook dàt gedeelte dat zich zoo wreed gedraagt, is ons niet onbekend. Het omvat het Geweten, een kritisch vermogen in het Ik, dat ook in normale omstandigheden kritisch tegenover het Ik staat, slechts minder onverbiddelijk en onrechtvaardig. Wij hebben reeds bij vroegere gelegenheden (Narcisme, rouw en melancholie) moeten aannemen, dat zich in ons Ik een fragment ontwikkelt dat zich van het overige Ik afscheidt en er mede in conflict kan komen. Wij noemden dit fragment het „Ik-ideaal" en schreven het de volgende functies toe: zelfwaarneming,

[1]) *Marcuszewicz:* Beitrag zum autistischen Denken bei Kindern. Int. Zeitschr. f. Ps. VI 1920.

het moreele geweten, de droom-censuur en den grootsten invloed bij de verdringing. Wij noemden het den erfgenaam van het oorspronkelijke Narcisme, waarin het kinderlijke Ik zichzelf genoeg was. Allengs neemt het de eischen op die de omgeving aan het Ik stelt, welke het echter niet steeds kan nakomen; zoodat de mensch die met zijn Ik niet te vreden is, toch bevrediging moge vinden in het „Ik-ideaal" dat zich uit het Ik heeft afgescheiden. Wij constateerden verder dat in den „waarnemingswaanzin" dit afgescheiden fragment uiteenvalt, waarbij zijn ontstaan onder invloed van gezag, vooral van ouderlijk gezag, blijkt [1]). Wij hebben echter niet verzuimd er op te wijzen dat de mate van verwijdering tusschen Ik-ideaal en aktueel Ik voor verschillende individuen zeer verschillend is en dat bij velen deze splitsing binnen het Ik niet verder reikt dan bij het kind.

Alvorens wij echter deze gegevens kunnen toepassen tot begrip der libidineuze organisatie eener massa, moeten wij enkele andere wisselwerkingen tusschen object en Ik beschouwen.

Wij weten heel goed dat met deze aan de pathologie ontleende voorbeelden het wezen der identificeering nog niet is uitgeput en dat dus het raadsel der massa-vorming nog voor een deel onopgehelderd blijft. Een grondiger en meer omvattende psychologische analyse zou hier van noode zijn. Van de identificeering leidt één weg over de nabootsing tot het zich-invoelen, d.w.z. tot dit mechanisme dat het ons eigenlijk eerst mogelijk maakt een ander zieleleven te begrijpen. Ook aan de uitingen van een bestaande identificeering valt nog veel op te helderen. Zij heeft o.a. tengevolge dat men zijn aggressieve gevoelens jegen den persoon, waarmede men zich heeft geidentificeerd, inperkt, hem spaart en helpt. De studie van dergelijke identificeeringen, die b.v. ten grondslag liggen aan de Clan-gemeen-

---

[1]) Zur Einführung des Narzismus l.c.

schap, leidde Robertson Smith tot het verrassende resultaat, dat zij berusten op de erkenning van een gemeenschappelijke substantie. (Kinship en Marriage 1885) en dus ook door een gezamenlijken maaltijd tot stand gebracht konden worden. Deze trek maakt het mogelijk zulk een identificeering in verband te brengen met de door mij in „Totem und Tabu" geconstrueerde oergeschiedenis van het menschelijk gezin.

VIII. VERLIEFDHEID EN HYPNOSE

Het spraakgebruik blijft zelfs in zijn grilligheid trouw aan een of andere werkelijkheid. Zoo noemt het weliswaar een groote verscheidenheid van gevoelsverhoudingen „liefde", welke ook wij theoretisch onder dien naam samenvatten; weifelt echter anderzijds of deze liefde wel de eigenlijke, echte, ware liefde is, en wijst daarmede op een geheele scala van mogelijkheden binnen dit eene verschijnsel. Het valt ons niet moeilijk, deze door waarneming te ontdekken.

In een reeks van gevallen is verliefdheid niets anders dan bezetting van een object door de sexueele driften, ten doel hebbende de direkte sexueele bevrediging; met de bereiking van dit doel houdt zij op. Dit is wat men de gewone, zinnelijke liefde noemt. Zooals echter bekend is, blijft de libidineuze toestand zelden zoo eenvoudig. De zekerheid, waarmede men rekenen kan op het weder ontwaken der juist bevredigde en gebluschte behoefte, zal wel het eerste motief zijn om het sexueele object duurzamer, ook in begeertelooze tusschentijden, „lief te hebben".

Een tweede verschijnsel uit de zeer merkwaardige ontwikkelingsgeschiedenis van het menschelijke liefdeleven komt hier nog bij. Het kind had in zijn eerste, met het vijfde jaar meestal afgesloten phase, in één der ouders een eerste liefdesobject gevonden, waarop het al zijn naar bevrediging strevende sexueele driften had vereenigd. De dan optredende verdringing dwong het van het meerendeel dezer kinderlijke sexueele bedoelingen afstand te doen en had een ingrijpende wijziging der ver-

houding tot zijn ouders ten gevolge. Het kind bleef ook nu aan de ouders gebonden, doch door driften, die men „geremd" moet noemen. Men noemt de gevoelens die het van nu af aan voor deze geliefde personen koestert „teeder". Het is bekend dat in het onderbewustzijn de vroegere „zinnelijke" neigingen meer of minder sterk bewaard blijven zoodatsin zekeren zin de oorspronkelijke volle gevoels troom toch blijft voortbestaan [1]).

Zooals men weet treden bij de puberteit opnieuw zeer krachtige neigingen op naar direkte sexueele bevrediging. In ongunstige gevallen blijven zij als zinnelijke strooming gescheiden van de voort durende „teedere" gevoelens. Men heeft dan het geval welks beide vormen door zekere richtingen in de literatuur zoo gaarne wordt geïdealiseerd. De man vertoont een dweepzieke genegenheid tot „hoogstaande" vrouwen die hem echter niet tot zinnelijke liefde prikkelen, en is slechts potent tegenover andere vrouwen die hij nìet liefheeft, die hij minacht of zelfs veracht [2]).

Vaker intusschen lukt het den groeienden jongeling tot op zekere hoogte een synthese tot stand te brengen van de onzinnelijke, hemelsche en de zinnelijke, aardsche liefde en kenmerkt zich zijn verhouding tot het sexueele object door een samenwerking van ongeremde en geremde driften. Naar de bijdrage der geremde teederheids-neiging kan men den graad der verliefdheid, in tegenstelling tot de zuiver zinnelijke begeerte, afmeten.

Bij deze verliefdheid viel ons van begin af aan het verschijnsel op der sexueele overschatting: het feit dat het geliefde object in zekeren zin wordt vrijgesteld van kritiek, dat al zijn eigenschappen

---

[1]) Zie Sexualtheorie l.c.

[2]) Ueber die allgemeinste Erniedrigung des Liebeslebens. Sammlung 4. Folge 1918.

hooger worden gewaardeerd dan die van niet-beminde personen of dan in een tijd, toen hij nog niet bemind werd. Bij een eenigszins effectieve verdringing of achteruitzetting der zinnelijke neigingen ontstaat het zelfbedrog dat het object wegens zijn geestelijke voortreffelijkheden ook zinnelijk wordt bemind, terwijl waarschijnlijk juist omgekeerd de (heimelijke) zinnelijke begeerte hem deze voortreffelijke hoedanigheden heeft verleend.

Het verschijnsel dat in dit geval het oordeel vervalscht is de *Idealiseering*. Hiermede is ons echter de oriënteering vergemakkelijkt; wij zien in dat het object op dezelfde wijze wordt behandeld als het eigen Ik, dat dus bij de verliefdheid een min of meer aanzienlijke hoeveelheid narcistische libido op het object overvloeit. Bij menigen vorm der liefdekeuze valt het zelfs in het oog, dat het object slechts dient om een eigen, niet bereikt Ik-ideaal te vervangen. Men bemint het om de volmaaktheden, waarnaar het eigen Ik te vergeefs heeft gestreefd en die men nu langs dezen omvang wil bereiken ter bevrediging van zijn narcisme.

Nemen sexueele overschatting en verliefdheid nog sterker toe, dan wordt het beeld dezer idealiseering scherper. De begeerte tot directe sexueele bevrediging kan nu geheel en al worden verdrongen; wat b.v. steeds het geval is bij de dwepende liefde van den jongeling. Het Ik wordt steeds minder eischend en bescheidener, het object steeds grooter en eerbiedwaardiger; het komt ten slotte in het bezit der geheele eigenliefde van het Ik, zoodat diens zelfopoffering de natuurlijke consequentie wordt. Het object heeft het Ik als het ware opgeslorpt. Verschijnselen van deemoed, van inperking van het narcisme en van zelfverwerping komen in elk geval van verliefdheid voor; in de uiterste gevallen zijn zij slechts wat meer

geaccentueerd en bij het terugwijken der zinnelijke driften behouden zij de alleenheerschappij.

Dit is vooral licht het geval bij een ongelukkige, onbeantwoorde liefde; daar immers bij iedere sexueele bevrediging de sexueele overschatting een vermindering ondergaat. Gelijktijdig met deze „overgave" van het Ik aan het object, welke nauwelijks meer verschilt van de gesublimeerde overgave aan een abstracte idee, verlammen de aan het Ik-ideaal toegekende functies geheel en al. De kritiek welke er door werd uitgeoefend, zwijgt; al wat het object doet en eischt, is goed en onberispelijk. Het geweten wordt uitgeschakeld bij al wat maar ten gunste van het object geschiedt; in de verblinding der liefde wordt men zonder berouw een misdadiger. Dezen geheelen toestand kan men samenvattend aldus formuleeren: *Het object heeft de plaats van het Ik-ideaal ingenomen.*

Het verschil tusschen Identificeering en Verliefdheid in haar hoogste vormen, — fascinatie, verliefde hoorigheid — is nu gemakkelijk aan te geven. In het eerste geval heeft het Ik zich verrijkt met de eigenschappen van het object; heeft het, zooals Ferenczi het uitdrukt, het object in zich zelf „geïntrojecteert". In het tweede geval is het armer geworden, heeft het zich aan het object gegeven en dit in de plaats gezet van een zijner belangrijkste bestanddeelen. Intusschen bemerkt men bij nadere overweging spoedig, dat een dergelijke voorstelling tegenstellingen voorspiegelt welke niet bestaan. Er is geen sprake in ekonomischen zin van verarming of verrijking; men kan ook den uitersten graad van verliefdheid zoo beschrijven dat het Ik het object in zich heeft geïntrojecteerd. Misschien dat daarom een andere onderscheiding meer het wezen raakt. In het geval der Identificeering is het object verloren gegaan of werd het

opgegeven, om dan in het Ik weer te worden opgericht; het Ik wijzigt zich gedeeltelijk naar het voorbeeld van het verloren object. In het andere geval is het object behouden gebleven en wordt als zoodanig door en ten koste van het Ik verrijkt (überbesetzt). Maar ook hiertegen is een bezwaar te opperen. Staat het namelijk wel vast, dat de Identificeering het opgeven der gebondenheid aan het object (Objectbesetzung) vooronderstelt; is er geen Identificeering mogelijk terwijl het object bestaan blijft? En voor wij op de bespreking dezer lastige vraag ingaan, komt reeds het inzicht in ons schemeren dat een ander alternatief het wezen van den waren toedracht in zich sluit, namelijk *of het object in de plaats van het Ik dan wel van het Ik-ideaal komt.*

Van verliefdheid tot hypnose is de afstand blijkbaar niet groot. De punten van overeenkomst tusschen beiden zijn in 't oog vallend. Dezelfde ootmoedige onderwerping, volgzaamheid en kritiekloosheid tegenover den hypnotiseur als tegenover het geliefde object. Dezelfde opslorping van het eigen initiatief; geen twijfel: de hypnotiseur heeft de plaats van het Ik-ideaal ingenomen. Alleen zijn in de hypnose alle verschijnselen nog wat duidelijker en meer verscherpt, zoodat het eigenlijk doelmatiger ware de verliefdheid met behulp der hypnose te verduidelijken dan omgekeerd. De hypnotiseur is het éénige object, naast hem wordt op geen ander acht geslagen. Dat het Ik in droomtoestand doorleeft, wat de hypnotiseur verlangt en beweert, herinnert ons er aan dat wij verzuimden bij de funkties van het Ik-ideaal ook de uitoefening van het onderzoek-naar-de-werkelijkheid (Realitätsprüfung) te vermelden [1].

---

[1]) Zie: Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre. Sammlung Kleiner Schriften zur Neurosenlehre. Vierte Volge 1918.

Geen wonder dat het Ik een waarneming voor werkelijk houdt, wanneer de psychische functie die anders de taak heeft de werkelijkheid eener waarneming te onderzoeken, thans voor die werkelijkheid borg staat. Het volkomen ontbreken van ongeremde sexueele begeerten draagt er verder toe bij de verschijnselen zuiver te houden. De hypnotische verhouding is een onbeperkte verliefde overgave met uitsluiting van sexueele bevrediging, terwijl deze bij de verliefdheid toch altijd maar tijdelijk teruggeschoven is en als latere mogelijkheid op den achtergrond blijft.

Aan den anderen kant kunnen wij echter ook zeggen det de hypnotische verhouding — als ik het zoo mag uitdrukken — is een massavorming van twee individuen. De hypnose is geen goed object van vergelijking met de massavorming, omdat zij er eigenlijk mede identiek is. Zij isoleert uit het ingewikkelde samenstel der massa één element: de verhouding van den individu-in-de-massa tot den leider. Door deze beperking van het aantal scheidt zich de hypnose van de massavorming af, evenals door het weg vallen der direkte sexueele neigingenvan de verliefdheid. In zoover houdt zij tusschen die beiden het midden.

Het is interessant om te zien, dat juist de geremde sexueele neigingen zulke duurzame bindingen tusschen de menschen teweegbrengen. Dit is echter gemakkelijk te verklaren uit het feit, dat zij niet ten volle bevredigd kunnen worden, terwijl de ongeremde neigingen door het „afvloeien" bij iedere bereiking van het sexueele doel een sterke vermindering ondergaan. De zinnelijke liefde is voorbestemd om bij de bevrediging uit te dooven. Wil zij duurzaam zijn dan moet zij van begin af aan vermengd zijn met zuiver-teedere, dat wil zeggen ge-

remde gevoelens of in dien zin worden gewijzigd.

De hypnose zou het raadsel der libidineuze samenstelling eener massa volkomen oplossen, als zij niet zelf nog trekken vertoonde welke niet aan de hier gegeven rationeele definitie — als verliefdheid met uitsluiting van direkt sexueele begeerte — beantwoorden. Veel moet nog als onbegrepen, als mystiek worden beschouwd. Er is in de hypnose een verlamming, die haar oorsprong vindt in de verhouding van een *over*machtige tot een *on*machtigen hulpelooze; hetgeen doet denken aan de schrik-hypnose der dieren. De wijze waarop zij tot stand komt, haar verhouding tot den slaap, zijn nog niet duidelijk, en de raadselachtige keuze der personen die voor haar vatbaar zijn terwijl zij op anderen in het geheel geen vat heeft, wijst op een nog onbekenden faktor welke in haar tot uiting komt en welke misschien juist die reinheid der libido mogelijk maakt. Opmerkelijk is ook dat het moreele geweten van den gehypnotiseerde vaak — ondanks volkomen suggestieve volgzaamheid — weerstand kan bieden. Doch misschien is dit een gevolg daarvan dat bij de hypnose, zooals zij doorgaans wordt uitgeoefend, toch nog een besef behouden blijft dat men slechts met een soort van spel te doen heeft, een onwerkelijke reproductie van een anderen, veel belangrijker toestand.

Door de voorgaande uiteenzettingen zijn wij echter ten volle toegerust om de libidineuze samenstelling eener massa te formuleeren. Althans eener massa, zooals wij die tot dusver beschouwd hebben, een massa die een leider heeft en niet door al te veel „organisatie" sekundair de eigenschappen van een individu heeft verkregen. *Zulk een primaire massa is een aantal individuen die hetzelfde Objekt in de plaats van hun Ik-ideaal gezet hebben en zich dientengevolge in hun Ik met elkaar hebben geidentificeerd.*

IX. HET KUDDE-INSTINKT

Wij zullen ons slechts kort verheugen in de illusie door deze formuleering het raadsel der massa te hebben opgelost. Al spoedig toch moet ons de gedachte verontrusten dat wij immers in hoofdzaak verwezen hebben naar het raadsel der hypnose, waarvan zelf nog zoo veel onverklaard is. Een nieuwe tegenwerping wijst ons echter den weg dien wij verder te volgen hebben.

Wij mogen weliswaar zeggen, dat de sterke gevoels-bindingen die wij in de massa waarnemen meer dan volstaan ter verklaring van één harer kenmerken: het gebrek aan zelfstandigheid en initiatief bij haar leden, de gelijkvormigheid hunner reaktie, hun daling tot massa-individu; maar de massa vertoont, als geheel beschouwd, toch nog méér eigenschappen. De verzwakking van het intellekt, het ongeremde der gevoelens, het onvermogen om zich te beheerschen en iets uit te stellen, de neiging om bij de gevoels-uiting alle perken te buiten te gaan en alles in daden om te zetten; dit en al het andere dat wij bij Le Bon zoo scherp zien afgeschilderd, geeft ons het onmiskenbare beeld eener regressie der zielswerkzaamheid tot een vroegere phase, welke wij niet verbaasd zijn aan te treffen bij wilden of bij kinderen. Zulk een regressie behoort vooral tot het wezen der gewone massa, terwijl zij, zooals wij reeds hoorden, bij in hoogen graad georganiseerde, kunstmatige massa's in sterke mate beperkt kan blijven.

Wij krijgen aldus den indruk van een toestand waarin de alleenstaande gevoelsaandoening en de persoonlijke intellektueele daad van een individu

te zwak zijn om zich alleen te doen gelden en noodzakelijk moeten wachten op versterking door een gelijkvormige herhaling van den kant van anderen. Wij herinneren ons nu, hoevele van dergelijke afhankelijkheidsverschijnselen behooren tot de normale constitutie der menschelijke maatschappij; hoe weinig oorspronkelijkheid en persoonlijken moed wij daar vinden, hoe zeer iedere enkeling wordt beheerscht door de invloeden eener massa-ziel, welke zich in den vorm van ras-eigenaardigheden, standvooroordeelen, publieke meening etc. openbaren. Het raadsel van den suggestieven invloed wordt voor ons nog grooter, als wij toegeven dat hij niet alleen door den leider, maar ook door iederen enkeling op iederen anderen enkeling wordt uitgeoefend en wij verwijten onszelf dat wij de verhouding tot den leide op eenzijdige wijzer hebben onderstreept, doch daarentegen den factor der wederkeerige suggestie te zeer verwaarloosd.

Aldus tot bescheidenheid genoopt, zijn wij bereid te luisteren naar een andere stem, welke ons een verklaring op eenvoudiger grondslag belooft. Ik ontleen haar aan het knappe boek van W. TROTTER over het kudde-instinkt, waarvan ik alleen maar betreur dat het zich niet geheel en al heeft vrijgehouden van de door den laatsten grooten oorlog ontketende antipathiën [1]).

Trotter leidt de bij de massa voorkomende psychische verschijnselen af van een kudde-instinkt (gregariousness) dat den mensch, evenals anderen diersoorten, aangeboren is. Dit kudde-instinkt is biologisch een analogie of als 't ware een voortzetting der veel-celligheid; in den zin der libidotheorie een nieuwe uiting der van de

[1]) W. TROTTER: Instincts of the Herd in Peace and War. London 1916.

libido uitgaande neiging van alle gelijksoortige wezens, om zich tot steeds omvangrijker eenheden te vereenigen [1]). De enkeling voelt zich onvolkomen (incomplete) wanneer hij alleen staat. Reeds de angst van het kleine kind zou een uiting van dit kudde-instinkt zijn. Verzet tegen de kudde beteekent afscheiding van haar en wordt daarom angstvallig vermeden. De kudde wijst echter al wat nieuw en ongewoon is af. Het kudde-instinct is, volgens hem, iets primairs, iets dat niet verder valt te ontleden (which cannot be split up).

Trotter noemt als de reeks der door hem aangenomen driften (of instinkten): zucht tot zelfbehoud, voedingsdrang, geslachtsdrift en kudde-instinkt. Het laatste zou vaak in botsing komen met de anderen. Schuldbesef en plichtsgevoel zouden de kenmerkende eigenschappen van een „gregarious animal" (kuddedier) zijn. Van het kudde-instinkt leidt Trotter ook de verdringende krachten af die de psychoanalyse in het Ik heeft aangetoond en dientengevolge eveneens de weerstanden, waarop de arts bij de psycho-analytische behandeling stuit. De taal zou haar beteekenis te danken hebben aan de mogelijkheid van wederzijds verstaan welke zij schept, op haar zou dan grootendeels de Identificeering der individuen met elkaar berusten.

Evenals Le Bon voornamelijk de karakteristieke vluchtige massavorming en Mc Dougall de stabiele maatschappelijke groepen beschouwden, heeft Trotter de algemeenste verbanden waarin de mensch — dat *zoön politikon* (maatschappelijk wezen) — leeft, tot het middelpunt zijner belangstelling gemaakt en hun psychologische mogelijkheid aangegeven. Trotter behoeft het kudde-

---

[1]) Zie mijn opstel: Jenseits des Lustprinzips. Beiheft II zur internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse. VI 1920.

instinkt niet af te leiden, daar hij het als primair en niet verder te ontleden beschouwt. Zijn opmerking, dat Boris Sidis het kudde-instinkt afleidt uit de suggestibiliteit, is voor hem gelukkig overbodig; het is een onbevredigende verklaring, en het omgekeerde, dus dat de suggestibiliteit een uitvloeisel is van het kudde-instinkt, zou mij veel begrijpelijker voorkomen.

Tegen Trotter's voorstelling echter valt — met veel meer recht nog dan tegen de andere — aan te voeren, dat zij te weinig rekening houdt met de rol van den leider, terwijl wij toch veeleer overhellen tot de tegenovergestelde meening dat het wezen der massa bij verwaarloozing van den leider niet te begrijpen is. Eigenlijk is in het kudde-instinkt in het geheel geen plaats voor den leider; hij komt er zoomaar toevallig bij en hiermede staat in verband dat er ook geen weg van het kudde-instinkt naar het godsbegrip leidt; de kudde heeft geen herder. Overigens kan men Trotter's voorstelling ook psychologisch ondermijnen; d.w.z. men kan het voor het minst waarschijnlijk maken dat het kudde-instinkt wel degelijk ontleedbaar en niet primair is in denzelfden zin als de zucht tot zelfbehoud en de geslachtsdrift.

Het is natuurlijk niet gemakkelijk, de ontogenese van het kudde-instinkt, na te speuren. De angst van een klein kind dat alleen wordt gelaten, welke Trotter voor een uiting van dit instinkt wil laten doorgaan, is toch beter anders te verklaren. Hij geldt der moeder, later anderen vertrouwden personen, en is de uitdrukking van een onvervuld verlangen, waarmede het kind nog niets anders weet te beginnen dan het om te zetten in angst. De angst van het verlaten kind wordt dan ook niet getemperd door den aanblik van een willekeurig ander individu „uit de kudde", maar integendeel juist door het erbij

komen van zulk een „vreemde" teweeggebracht. Voorts valt er bij het kind langen tijd niets van een kudde-instinkt of massa-gevoel waar te nemen. Het ontstaat eerst allengs in de kinderkamer door de verhouding van meerdere kinderen tot de ouders, en wel als reaktie op den aanvankelijken nijd waarmede het oudere kind het jongere beschouwt. Het oudere kind zou in zijn jalouzie het liefst het jongere verdringen, van de ouders afhouden en van al zijn rechten berooven. Maar gegeven het feit dat ook dit jongere kind — evenals alle latere — gelijkelijk door de ouders wordt bemind; en gegeven de onmogelijkheid om zonder schade voor zichzelf zijn vijandige neiging bot te vieren, wordt het gedwongen zich met de andere kinderen te identificeeren; en zoo vormt zich in het groepje kinderen een massa of gemeenschapsgevoel, dat dan op school verder tot ontwikkeling komt. De eerste eisch van dit reaktie-product is rechtvaardigheid, gelijke behandeling voor allen. Het is algemeen bekend hoe krachtig en onafwijsbaar zich deze eisch op school laat hooren. Wanneer men zelf al niet de meestbegunstigde kan zijn, mag tenminste ook geen van de anderen worden voorgetrokken. Men zou deze omzetting en vervanging der jalouzie door een massagevoel in kinderkamer en op school voor weinig waarschijnlijk houden, als men niet denzelfden toedracht later en onder andere omstandigheden opnieuw kon waarnemen. Men denke slechts aan de drommen dweepend-verliefde vrouwen en meisjes die een zanger of pianist na zijn optreden omdringen. Zonder twijfel zouden zij uit den aard der zaak jaloersch op elkaar moeten zijn, maar gezien hun groot aantal en de daaruit voortvloeiende onmogelijkheid om het doel hunner verliefdheid te bereiken, doen zij afstand van hun jalousie en handelen,

inplaats van elkander de haren uit te rukken, als één massa, huldigen den gevierde in een gemeenschappelijke aktie en zijn dankbaar wanneer zij een haarlok van hem mogen verdeelen. Aanvankelijk mededingsters, hebben zij zich tengevolge van eenzelfde liefde tot hetzelfde object, met elkaar kunnen identificeeren. Wanneer een drift, zooals gewoonlijk, vatbaar is voor verschillende wijzen van uiting, kunnen wij ons er ook niet over verbazen dat die uiting tot stand komt waarmede de mogelijkheid van althans een zekere bevrediging verbonden is, terwijl een andere, zelfs een meer voor de hand liggende, achterwege blijft omdat de reëele omstandigheden de bereiking van haar doel onmogelijk maken.

Wat men dan later in de maatschappij als gemeenschapszin, esprit de corps enz. aantreft, verloochent zijn afstamming van den oorspronkelijken nijd geenszins. Niemand mag op den voorgrond treden, ieder moet hetzelfde zijn en hebben als de anderen. Sociale rechtvaardigheid beteekent dat men zelf van veel dingen afstand doet, opdat ook de anderen er afstand van zullen doen, of, wat op hetzelfde neerkomt, ze niet kunnen eischen. Deze eisch van gelijkheid is de wortel van het sociale geweten en plichtsbesef. Op onverwachte wijze openbaart dit zich in den angst van syphilislijders om anderen te infecteeren, welken wij door de psychoanalyse hebben leeren begrijpen. De angst dezer ongelukkigen vloeit voort uit hun heftig verzet tegen den onbewusten wensch hun infectie op anderen over te dragen; want waarom moeten zij alleen geïnfecteerd zijn en buitengesloten van zooveel dat de anderen genieten? Ook de mooie anecdote van het vonnis van Salomo heeft dezelfde kern. Als mijn kind gestorven is zal zij er tenminste ook geen hebben; door dezen wensch verraadt zich de valsche moeder.

Het sociale gevoel berust dus op de omkeering van een aanvankelijk vijandig gevoel in een positieve binding welke het karakter heeft eener identificeering. Voorzoover wij den toedracht thans kunnen doorzien, schijnt deze omkeering zich te voltrekken onder invloed van een gemeenschappelijke genegenheid tot een buiten de massa staande persoonlijkheid. Onze analyse der identificeering lijkt onszelf niet afdoende, maar voor ons oogenblikkelijk doel kunnen wij er mee volstaan terug te komen op dien eenen trek: den eisch der consequente toepassing der gelijkstelling. Wij hebben reeds bij de bespreking der twee kunstmatige massa's, kerk en leger, gehoord hoe de voorwaarde van hun bestaan is dat allen gelijkelijk worden bemind door één enkele, den leider. Vergeten wij echter niet dat de eisch van gelijkstelling alleen voor de individuen in de massa, niet voor den leider geldt. Alle individuen moeten gelijk zijn, maar allen willen zij door den eenen leider beheerscht worden. Vele gelijken, die zich met elkaar kunnen identificeeren, en één enkeling die boven allen uitblinkt, dàt is de toestand dien wij bij een levensvatbare massa verwerkelijkt vinden. Laten wij dus de uitspraak van Trotter, dat de mensch een kuddedier is, inzoover verbeteren, dat wij hem een horde-dier noemen, een individu in een door een opperhoofd aangevoerde horde.

X. DE MASSA EN DE OERHORDE

In het jaar 1912 heb ik het vermoeden van Charles Darwin opgenomen, dat de oervorm der menschelijke maatschappij de door een sterk mannetje onbeperkt beheerschte horde geweest is. Ik heb trachten aan te toonen dat de lotgevallen dezer horde onverwoestbare sporen in de overgeerfde menschelijke geschiedenis hebben nagelaten, en dat in het bijzonder de ontwikkeling van het Totemisme, dat het begin van religie, zedelijkheid en sociale geleding omvat, samenhangt met het gewelddadig dooden van het opperhoofd en de omzetting van een vadergroep in een broedergemeenschap [1]). Dit is weliswaar slechts een hypothese als zoovele andere, waarmee de praehistorici het duister van den oertijd trachten te verlichten — een „just so story" gelijk een niet onbeminnelijk Engelsch kriticus (Kroeger) haar geestig noemde—maar ik meen dat het reeds een eer is voor een hypothese, wanneer zij geschikt blijkt inzicht in een wijder samenhang te verschaffen.

De menschelijke massa's vertoonen wederom het bekende beeld van den overmachtigen enkeling temidden van een schaar van gelijke genooten, dat ook in onze voorstelling der oerhorde ligt opgesloten. De psychologie dezer massa, zooals wij die uit de vaak aangehaalde beschrijvingen kennen: het verdwijnen der bewuste individueele persoonlijkheid, de oriënteering van gedachten en gevoelens naar één bepaalde richting, de overheersching van het gevoel en van het onbewuste zielsleven, de neiging tot onmiddellijke uitvoering

[1]) Totem und Tabu. 2te Auflage 1920.

van opduikende impulsen — dit alles beantwoordt aan een toestand van regressie (terugkeer) tot een primitiever zielswerkzaamheid, zooals men die juist aan de oerhorde zou willen toeschrijven.

Voor de oerhorde moet in het bijzonder gelden wat wij hiervoor bij de algemeene Karakteristiek der menschen gezegd hebben. De wil van den enkeling was te zwak, hij had den moed niet tot de daad. Er kwamen geen andere dan kollektieve impulsen tot stand, er was slechts een gemeenschappelijke wil, geen individueele. De voorstelling waagde het niet zich in een wil om te zetten, wanneer zij zich niet versterkt zag door de waarneming harer algemeene verbreiding. Deze zwakheid der voorstelling vindt haar verklaring in de kracht der allen gemeenzame gevoelsbinding; maar de gelijksoortigheid der levensomstandigheden en het ontbreken van privaateigendom komen er nog bij om een gelijkvormigheid der zielshandelingen bij de individuen teweeg te brengen. Ook de exkrementeele behoeften sluiten, zooals men bij kinderen en soldaten kan opmerken, de gemeenschappelijkheid niet uit. De eenige belangrijke uitzondering maakt het sexueele verkeer, waarbij een derde minstens overbodig, in het uiterste geval tot pijnlijk afwachten veroordeeld is.

De massa vertoont zich aldus als een herleven der oerhorde. Evenals de oermensch in iederen individu potentieel aanwezig is, kan zich uit een willekeurige groep menschen opnieuw een oerhorde vormen; voorzoover de massa de menschen beheerscht, herkennen wij in haar het voortbestaan der oerhorde. Wij moeten de gevolgtrekking maken dat de psychologie der massa de oudste menschelijke psychologie is; wat wij onder verwaarloozing van alle massa-overblijfselen als Individueele psychologie hebben geïsoleerd, heeft zich eerst later, langzamerhand en zoo te zeggen altijd toch nog maar gedeeltelijk van de oude massa-psychologie afgescheiden. Wij zullen een poging wagen om het uitgangspunt dezer ontwikkeling aan te wijzen.

Nadere overweging leert ons in welk opzicht

deze bewering een correctie behoeft. De individueele psychologie toch moet even oud zijn als de massa-psychologie, want van aanvang af bestonden er twee psychologieën, die der massa-individuen en die van den vader, het opperhoofd, den leider. De enkelingen in de massa waren gebonden, evenals tegenwoordig; maar de vader der oerhorde was vrij. Zijn intellektueele handelingen waren ook in hun afzonderlijkheid sterk en onafhankelijk; zijn wil had geen bevestiging door dien van anderen noodig. Wij nemen aan, dat zijn Ik weinig libidineus gebonden was; hij had niemand lief behalven zichzelf; anderen alleen voorzoover zij zijn behoeften dienden. Zijn Ik schonk niets overtolligs aan de objecten.

Aldus was hij aan het begin der menschelijke geschiedenis de „Uebermensch" dien Nietzsche eerst van de toekomst verwachtte. Nog heden hebben de massa-individuen de voorspiegeling noodig dat zij gelijkelijk door den leider bemind worden; de leider zelf echter behoeft niemand anders te beminnen, hij mag een heerschersnatuur hebben, absoluut narcistisch, maar zeker van zichzelf en zelfstandig. Wij weten dat liefde het narcisme beperkt en zouden kunnen aantoonen, hoe zij juist door deze werking een kultuurfactor geworden is.

De oervader der horde was nog niet onsterfelijk, gelijk hij later door vergoding werd. Als hij stierf, moest hij worden vervangen; in zijn plaats trad waarschijnlijk de jongste zoon, die tot dusver een massa-individu geweest was als de anderen. Er moet dus een mogelijkheid bestaan om de psychologie der massa om te zetten in individueele psychologie; er moet een voorwaarde bestaan, waaronder zulk een omzetting gemakkelijk plaats heeft, evenals het b.v. den bijen mogelijk is om wanneer het

noodig blijkt uit een larf een koningin te kweeken inplaats van een arbeidster. Men kan zich hier slechts dit voorstellen: de oervader had zijn zonen de direkte bevrediging hunner sexueele driften belet; hij dwong ze tot onthouding en dientengevolge tot de gevoelsbindingen aan hemzelf en aan elkaar die uit geremde sexueele aandriften kunnen voortvloeien. Hij dwong ze om het zoo uit te drukken tot massa-psychologie. Zijn sexueele jalousie en onverdraagzaamheid zijn in laatste instantie de oorzaak der massa-psychologie geworden.

Misschien zou men ook kunnen aannemen, dat de verdreven zonen, eenmaal van hun vader gescheiden den stap deden van onderlinge identificeering tot homosexueele object-liefde en aldus de vrijheid verkregen om den vader te kunnen dooden.

Voor den opvolger was de mogelijkheid der sexueele bevrediging gegeven en daarmede die der uittreding uit de voorwaarden der massa-psychologie. De fixeering der libido in de vrouw, de mogelijkheid van bevrediging zonder uitstel en opeenhooping, maakte een einde aan den invloed der op remming berustende driften en liet het narcisme tot gelijke hoogte stijgen. Op dit verband van liefde en karaktervorming komen wij in een aanhangsel terug.

Bijzonder leerrijk is het te zien in welk verband de instelling waardoor een kunstmatige massa wordt bijeengehouden, staat met de samenstelling der oerhorde. Bij leger en kerk is het, zooals wij zagen, de voorspiegeling dat de leider allen gelijkelijk en rechtvaardig liefheeft. Dit is echter niet meer of minder dan de idealistische vervorming der verhoudingen in de oerhorde, waarin alle zonen zich gelijkelijk door den oervader vervolgd

wisten en hem gelijkelijk vreesden. Reeds de volgende vorm der menschelijke maatschappij, de totemistische Clan, heeft deze vervorming, waarop alle sociale plichten berusten, tot voorwaarde. De onverwoestbare kracht van de families als natuurlijke massavorming berust daarop dat die noodzakelijke voorwaarde van gelijke vaderlijke liefde inderdaad een werkelijkheid kan worden.

Wij verwachten echter nog meer van de herleiding der massa tot de oerhorde. Zij moet ons bovendien nader brengen tot het onbegrepen, geheimzinnige element der massavorming, dat zich verbergt achter de raadselwoorden Hypnose en Suggestie. En ik geloof dat zij dit ook kan. Herinneren wij ons dat de hypnose iets onheimelijks heeft; het onheimelijke echter wijst op iets ouds en vertrouwds dat verdrongen werd [1]. Denken wij aan de wijze, waarop de hypnose wordt ingeleid. De hypnotiseur beweert in het bezit te zijn van een geheimzinnige macht welke het subject van zijn eigen wil berooft; of, wat op hetzelfde neerkomt, het subject gelooft dit. Deze geheimzinnige macht — populair vaak als dierlijk magnetisme aangeduid — moet dezelfde zijn die bij de primitieve menschen geldt als de bron van het Taboe; dezelfde die van Koningen en opperhoofden uitstraalt en het gevaarlijk maakt hen te naderen (Mana). Hoe brengt nu de hypnotiseur, die in het bezit dezer macht heet te zijn, haar tot uiting? Doordat hij zijn subject verzoekt hem in de oogen te zien; hij hypnotiseert op bepaalde wijze door zijn blik. Maar juist de aanblik van het opperhoofd is voor den primitieven mensch gevaarlijk en ondragelijk, zooals die der godheid voor stervelingen. Nog Mozes moet de bemiddelaar zijn tusschen het volk en Jehova, daar het volk

[1]) Das Unheimliche. Imago V 1919.

Gods aanblik niet zou kunnen dragen en wanneer hij uit Gods tegenwoordigheid terugkeert, straalt zijn eigen gelaat, een deel van het „mana" is, evenals bij de bemiddelaars [1]) der primitieven, op hem overgegaan.

Het is waar dat men ook op andere wijze hypnose teweeg kan brengen; hetgeen misleidend is en tot ontoereikende physiologische theorieën aanleiding heeft gegeven, b.v. door het fixeeren van een glanzend voorwerp of door het luisteren naar een eentonig geluid. In werkelijkheid dienen deze methoden slechts om de bewuste aandacht af te leiden en te binden. De toestand is dezelfde alsof de hypnotiseur gezegd had: houdt u nu uitsluitend met mijn persoon bezig, de overige wereld is volkomen onbelangrijk. Zeker zou het technisch ondoelmatig zijn wanneer een hypnotiseur aldus sprak; het subject zou er door uit zijn onbewuste „instelling" gerukt en tot bewuste tegenspraak geprikkeld worden. Maar terwijl de hypnotiseur vermijdt het bewuste denken van zijn subject op zijn bedoelingen te richten, en het subject zich verdiept in een geestelijke werkzaamheid waarbij de wereld hem onbelangrijk moet lijken, gebeurt het dat zijn geheele aandacht zich op den hypnotiseur concentreert, zich instelt op den toestand van „rapport" met of „overdracht" op den hypnotiseur. De indirecte methoden van hypnotiseeren bewerken dus, evenals de techniek van vele geestigheden, een remming in die verdeeling van psychische energie welke het verloop van het onbewuste proces zou storen en leiden tenslotte tot hetzelfde doel als de directe methode van aanstaren of streelen.

De toestand dat het subject onbewust is ingesteld op den hypnotiseur, terwijl het zich bewust met onbelangrijke

[1]) Zie Totem en Taboe en de aldaar aangehaalde bronnen.

waarnemingen bezig houdt, vindt bij de psychoanalytische behandeling een tegenhanger, waarvan hier melding moet worden gemaakt. Bij iedere analyse gebeurt het minstens éénmaal dat de patiënt hardnekkig volhoudt dat hem in 't geheel niets meer invalt. Zijn vrije associaties blijven steken en de gewone manieren om ze weer op gang te brengen, mislukken. Door aan te dringen bereikt men tenslotte de bekentenis dat de patiënt denkt aan het uitzicht uit het raam, aan het behangsel dat hij voor zich ziet of aan de gaslamp die aan het plafond hangt. Men weet dan onmiddellijk dat hij zich in den toestand der „overdracht" bevindt, dat hij in beslag wordt genomen door onbewuste gedachten die betrekking hebben op den arts; en men ziet het steken blijven der invallen van den patient dan ook verdwijnen zoodra men hem deze verklaring heeft gegeven.

Ferenczi heeft er zeer terecht op gewezen dat de hypnotiseur zich door het bevel om te gaan slapen, dat vaak als inleiding der hypnose wordt gegeven, in de plaats stelt van de ouders. Hij meende twee soorten van hypnose te moeten onderscheiden, een zacht-vleiende, welke hij aan het voorbeeld der moeder, en een dreigende, welke hij aan het voorbeeld des vaders toeschreef [1]). Nu beteekent het bevel tot slapen bij de hypnose ook niets anders als de eisch om alle aandacht van de wereld af te wenden en op de persoon van den hypnotiseur te concentreeren; het wordt door het subjekt ook aldus opgevat, want in dit afwenden van de aandacht ligt juist het psychologisch karakteristieke van den slaap; de verwantschap van slaap en hypnose berust er op.

Door zijn handelingen maakt dus de hypnotiseur bij het subjekt een deel van diens archaische erfenis wakker, dat ook tegenover de ouders in werking trad en in de verhouding tot den vader een individueele herleving onderging: de voorstelling van een overmachtige en gevaarlijke per-

---

1) Ferenczi. Introjektion und Uebertragung. Jahrbuch der Psychoanalyse I 1919.

soonlijkheid, tegenover welke alleen een passief-masochistische instelling mogelijk was; een persoonlijkheid waaraan men zijn eigen wil moest afstaan, terwijl het een bedenkelijk waagstuk scheen met haar alleen te zijn, „haar onder de oogen te komen". Slechts ongeveer aldus kúnnen wij ons de verhouding van den enkeling in de oerhorde tot den oervader voorstellen. Zooals wij uit andere reakties weten, heeft de enkeling een variabele mate van persoonlijke geschiktheid om zulke oude gevoelstoestanden te doen herleven bewaard. Een besef, dat de hypnose tenslotte toch maar spel is, een leugenachtige vernieuwing van die oude indrukken, kan echter blijven bestaan en zorgen voor weerstand tegen al te ernstige consequenties der hypnotische wils-opheffing.

Het onheimelijke dwang-karakter der massavorming dat zich in haar suggestieverschijnselen openbaart, mag dus wel met recht worden herleid tot haar afstamming van de oerhorde. De leider der massa is nog steeds de gevreesde oervader, de massa wil nog steeds door een onbeperkt geweld beheerscht worden, zij heeft in de hoogste mate behoefte aan gezag, heeft, zooals Le Bon het uitdrukt, een dorst naar onderworpenheid. De oervader is het massa-ideaal dat in de plaats van het ik-ideaal het Ik beheerscht. De hypnose zou met recht aanspraak kunnen maken op de definitie: een massa van twee personen; voor de suggestie blijft over de definitie: een overtuiging die niet op waarneming en denken, maar op erotische binding berust.

Het lijkt mij van belang er op te wijzen dat wij door de uiteenzettingen in dit hoofdstuk genoopt worden van Bernheim's opvatting der hypnose terug te gaan tot de naieve, oudere opvatting. Volgens Bernheim zijn alle hypnotische verschijnselen af te leiden uit een verder niet

te verklaren suggestie. Wij echter komen tot de gevolgtrekking dat de suggestie een onderdeel is van den hypnotischen toestand, een element dat zijn goeden grondslag vindt in een onbewust behouden gebleven dispositie uit de oergeschiedenis van het menschelijk gezin.

XI. EEN PHASE VAN HET IK

Wanneer men, indachtig aan de elkaar aanvullende beschrijvingen der auteurs over massapsychologie, het leven der hedendaagsche enkelingen eens overziet, zou men, bij al de verwikkelingen die zich hier voordoen, haast den moed verliezen tot een samenvattende beschouwing. Iedere enkeling toch maakt deel uit van *vele* massa's, is als zoodanig door identificeering aan vele kanten gebonden en heeft zich een Ik-ideaal gevormd naar de meest uiteenloopende voorbeelden. Iedere enkeling heeft aldus deel aan vele massazielen, aan die van zijn ras, zijn stand, zijn geloofsgemeenschap, zijn staat enz. en kan zich bovendien daar bovenuit nog tot een brokje zelfstandigheid en oorspronkelijkheid verheffen. Deze duurzame massa-vormen vallen door hun voortdurende en gelijkmatige werking minder in het oog dan de plotseling ontstaande, vergankelijke massa's, waaruit Le Bon zijn schitterende karakteristiek der massa-ziel heeft afgeleid, en juist bij deze rumoerige, kortstondige massa's die als het ware naast de reeds bestaande gezet worden, doet zich het wonder voor dat datgene, wat wij als individueele ontwikkeling hebben aangemerkt, spoorloos, zij het dan ook slechts tijdelijk, verdwijnt.

Wij hebben dit wonder aldus verklaard: dat de enkeling zijn Ik-ideaal laat varen en verruilt tegen het in den leider belichaamde massa-ideaal. Het wonder, moeten wij er als correctie aan toevoegen, is niet in ieder geval even groot. De afscheiding van Ik en Ik-ideaal is bij vele individuen nog niet ver gevorderd, beiden vallen nog licht samen, het

Ik heeft vaak de vroegere narcistische zelfingenomenheid behouden. Hierdoor wordt de keuze van den leider zeer vergemakkelijkt. Hij behoeft vaak slechts in eenigszins hooge en markante mate de typische eigenschappen van zulke individuen te bezitten en den indruk te geven van grooter kracht en meerdere libidineuze vrijheid, of de behoefte aan een sterk opperhoofd komt hun reeds tegemoet en bekleedt hem met een macht, waarop hij overigens misschien geen aanspraak zou kunnen maken. De anderen, wier Ik-ideaal zich anders niet zonder wijziging in zijn persoon zou hebben belichaamd, worden dan „suggestief", d.w.z. door identificeering meegesleept.

Wij zien dat, wat wij ter verklaring der libidineuze structuur eener massa vermochten bij te dragen, ons terug brengt tot de onderscheiding van Ik en Ik-ideaal en de daardoor mogelijk geworden tweeledige wijze van binding: identificeering en zetten van het object op de plaats van het Ik-ideaal. Het aannemen van zulk een phase in het Ik als eerste schrede tot een analyse van het Ik moet op de meest verschillende gebieden der psychologie zijn recht van bestaan nog bewijzen. In mijn geschrift „Zur Einführung des Narzismus" [1]) heb ik allereerst het pathologische materiaal bijeengebracht dat tot steun dier onderscheiding valt aan te voeren. Maar men mag wel verwachten dat, bij verdere verdieping van de psychologie der neurosen, haar beteekenis nog veel grooter zal blijken. Denken wij eens er aan, dat het Ik nu treedt in de verhouding van een objekt ten opzichte van het uit het Ik-zelf voortgekomen Ik-ideaal en dat misschien wel alle wisselwerkingen tusschen uiterlijk objekt en totaal-Ik die wij in de leer der neurosen hebben leeren kennen, op dit nieuwe schouwtooneel binnen het Ik worden herhaald.

Ik wil hier slechts één der van dit standpunt mogelijke gevolgtrekkingen nagaan en aldus de behandeling van een vraagstuk voortzetten, dat ik op een andere plaats onopgelost moest laten [1]).

Elke ziels-differentieering die wij kennen beteekent een bemoeilijking der zielsfunktie, doet haar labiliteit toenemen en kan uitgangspunt worden van een hapering, van ziekte. Zoo hebben wij bij de geboorte den stap gedaan van een absoluut zelfgenoegzaam Narcisme tot de waarneming eener veranderlijke buitenwereld en het begin van een „vinden van het objekt" en hiermede is verbonden dat wij dien nieuwen toestand niet duurzaam verdragen, maar hem periodiek te niet doen en, in den slaap, terugkeeren tot den vroegeren toestand waarin prikkel en objekt ontbreken. Wij worden daarbij overigens geholpen door de buitenwereld, wier periodieke wisseling van dag en nacht ons telkens aan het meerendeel der op ons inwerkende prikkels onttrekt. Het tweede, voor de pathologie belangrijker voorbeeld, ondergaat een dergelijke beperking niet. In den loop van onze ontwikkeling hebben wij een scheiding tot stand gebracht tusschen een samenhangend Ik en daar buiten gelaten, onbewuste, verdrongen zielsinhouden en wij weten dat de stabiliteit dezer laatsten voortdurend aan schokken onderhevig is. In den droom en in de neurose klopt dit uitgeslotene aan de door weerstanden bewaakte poorten en in wakenden, gezonden toestand bedienen wij ons van bijzondere kunstgrepen om het verdrongene, met ontduiking der weerstanden en terwille van verhoogden lust, tijdelijk in ons Ik op te nemen. Geest en Humor, ten deele ook het Komieke, kunnen wij in dit licht beschouwen. Iederen kenner van de psychologie

---

[1]) Jahrbuch der Psychoanalyse VI 1914 — Sammlung Kleiner Schriften zur Neurosenlehre 4 Folge.

der neurosen zullen soortgelijke voorbeelden van geringer draagwijdte te binnen schieten; doch ik haast mij tot de door mij bedoelde toepassing over te gaan.

Het ware zeer wel denkbaar dat ook de scheiding van Ik en Ik-ideaal niet voortdurend te dragen is en tot tijdelijken terugslag moet leiden. Bij alle beperkingen en ontzeggingen die het Ik opgelegd worden is een periodiek dóórbreken der verboden regel; hetgeen immers ook blijkt uit de instelling van feesten, die oorspronkelijk niets anders zijn dan door de wet veroorloofde uitspattingen en aan deze bevrijding dan ook hun vroolijk karakter te danken hebben [1]. De Saturnaliën der Romeinen en ons hedendaagsche Karnaval gelijken in dit essentieel kenmerk op de feesten der primitieven, die plegen uit te loopen op allerlei uitspattingen, met overtreding van de anders heiligste geboden. Het Ik-ideaal nu omvat de som van alle beperkingen, waaraan het Ik zich moet onderwerpen en daarom moet het tijdelijk intrekken van dit ideaal een grootsch feest beteekenen voor het Ik, dat dan weer eens met zichzelf tevreden kan zijn.

Wanneer iets in het Ik samenvalt met het Ik-ideaal gaat dit steeds met een gevoel van triomf gepaard. Ook het schuldbesef (en gevoel van minderwaardigheid) kan als uitdrukking der spanning tusschen Ik en Ideaal worden opgevat.

Trotter laat de verdringing uitgaan van het kudde-instinkt. Het is meer een vertaling in een andere wijze van uitdrukken als [redacted] tegenspraak, wanneer ik in mijn „Einführung der Narzismus" zeg dat van den kant van het Ik de Ideaalvorming de voorwaarde is der verdringing.

Zooals men weet bestaan er menschen wier algemeene stemming periodiek schommelt, van bovenmatige gedruktheid door een zekeren midden-

[1]) Zie „Totem und Tabu".

toestand tot een verhoogd welbehagen. Deze schommelingen vertoonen zeer verschillende amplitudes, van nauwlijks merkbare tot die uitersten die als Melancholie en Manie zoo hoogst pijnlijk en storend in het leven der betrokken personen ingrijpen. In de typische gevallen van deze periodieke stemmingswisseling schijnen uiterlijke oorzaken geen beslissende rol te spelen; van innerlijke motieven vindt men bij deze zieken niets meer of niets anders dan bij alle anderen. Men heeft zich daarom aangewend deze gevallen als niet-psychogeen te beoordeelen. Over andere, geheel soortgelijke gevallen van periodieke stemmingswisseling, die echter gemakkelijk uit psychische traumata (schokken, verwondingen) zijn af te leiden, zal later nog sprake zijn.

De oorzaak van deze spontane schommelingen der stemming is dus onbekend; wij hebben geen inzicht in het mechanisme der aflossing van een Melancholie door een Manie. En dus zou het mogelijk zijn dat dìt nu de zieken zijn bij wie wij mogen veronderstellen dat hun Ik-ideaal tijdelijk weer in het Ik wordt opgelost, nadat het daarvóór met bijzondere strengheid heeft geheerscht.

Houden wij, ter vermijding van onklaarheid hieraan vast: op grond van onze analyse van het Ik is het niet twijfelachtig dat bij den lijder aan Manie Ik en Ik-ideaal ineengevloeid zijn, zoodat hij zich in een door geen zelfkritiek verstoorde stemming van triomf en geluk kan verheugen over het wegvallen van remmingen, consideraties en zelfverwijten. Minder klaarblijkelijk, maar toch zeer waarschijnlijk is het dat de droefheid van den melancholicus een uiting is van een scherpe tegenstelling tusschen beide elementen van het Ik, waarin het bovenmatig gevoelige ideaal zijn veroordeeling van het Ik zonder genade te kennen geeft

door kleinheidswaan en zelfvernedering. Het is slechts de vraag, of men de oorzaak van deze veranderde verhouding tusschen Ik en Ik-ideaal moet zetten in het hierboven veronderstelde periodieke in-opstand-komen tegen de nieuwe instellingen, of dat men andere omstandigheden daarvoor aansprakelijk moet stellen.

Het omslaan tot Manie is geen noodzakelijk moment in het ziektebeeld der melancholische depressie. Er bestaan eenvoudige, zoowel ééns als periodiek voorkomende, gevallen van melancholie, waarbij dit omslaan nooit optreedt. Aan den anderen kant bestaan er melancholieën, waarbij de aanleiding blijkbaar een aetiologische rol speelt. Het zijn de gevallen, ontstaan na het verlies van een geliefd objekt, hetzij door den dood, hetzij tengevolge van omstandigheden welke de libido dwongen zich van het objekt terug te trekken. Zulk een psychogene melancholie kan evengoed en even herhaaldelijk in Manie omslaan als een blijkbaar spontane. De toestand is dus vrij ondoorzichtig, vooral waar tot dusver slechts weinig vormen en gevallen van melancholie psychoanalytisch onderzocht werden[1]). Wij begrijpen tot dusver alleen die gevallen, waarin het objekt werd opgegeven, omdat het zich de liefde onwaardig betoonde. Het wordt dan door identificeering weer in het Ik opgericht en daarna door het Ik-ideaal streng gevonnisd. De verwijten en aanvallen tegen het object komen dan voor den dag als melancholische zelfverwijten.

Nauwkeuriger uitgedrukt: zij verbergen zich achter de verwijten [redacted] het eigen Ik; verleenen hen die vastheid,

---

[1]) Verg. ABRAHAM, Ansätze zur psychoanalytischen Erforschung und Behandlung des manisch-depressiven Irreseins etc. 1912 in „Klinische Beiträge zur Psychoanalyse", 1921.

taaiheid en onafwijsbaarheid, waardoor de zelfverwijten der melancholie zich kenmerken.

Echter ook zulk een Melancholie kan in Manie omslaan, zoodat deze mogelijkheid een van de overige kenmerken van het ziektebeeld onafhankelijk element is.

Ik zie intusschen geen bezwaar om den periodieken opstand van het Ik tegen het Ik-ideaal bij beide soorten van melancholie, de psychogene zoowel als de spontane, een rol toe te schrijven. Bij de spontane kan men aannemen dat het Ik-ideaal neiging heeft tot ontplooiïng van een bijzondere gestrengheid, welke dan automatisch zijn tijdelijke opheffing tengevolge heeft. Bij de psychogene zou het Ik tot opstand worden geprikkeld door de mishandeling van den kant van zijn ideaal, die het ondergaat in geval van identificeering met een verworpen object.

XII. NABESCHOUWINGEN

In den loop van het onderzoek, dat thans voorloopig is gesloten, vertoonden zich verschillende zijwegen, die wij wel hebben vermeden maar waar op ons toch vaak een beter begrip scheen te wenken. Wij willen thans een en ander van wat aldus verwaarloosd werd, nader beschouwen.

A. De onderscheiding van Ik-identificeering en vervanging van het Ik-ideaal door het objekt vindt een interessante toelichting in de twee groote kunstmatige massa's die wij in het begin bestudeerd hebben: het leger en de christelijke kerk.

Het is evident dat de soldaat zijn superieur, dus eigenlijk den legeraanvoerder tot ideaal neemt, terwijl hij zich met zijnsgelijken identificeert en uit deze gemeenschappelijkheid de kameraadschappelijke plichten van wederkeerige hulp en met elkaar deelen afleidt. Maar hij wordt belachelijk zoodra hij zich wil identificeeren met den veldheer. De jager in „Wallenstein's Legerkamp" bespot den wachtmeester daarmee:

„Wie er räuspert und wie er spuckt,
Das habt ihr ihm glücklich abgeguckt".

(Hoe hij zich de keel schraapt en hoe hij spuwt hebt ge hem goed afgekeken).

Anders is de Katholieke kerk. Ieder christen bemint Christus als zijn ideaal en voelt zich met de overige christenen door identificeering verbonden. De kerk echter eischt meer van hem. Hij moet zich bovendien met Christus identificeeren en de overige christenen liefhebben zooals Christus

ze heeft liefgehad. De kerk eischt dus aan beide kanten een aanvulling van den door de massavorming gegeven libidotoestand. Waar objektkeuze heeft plaats gevonden moet de identificeering en waar identificeering bestaat moet liefde voor het objekt er bij komen. Dit meer gaat blijkbaar het vermogen der massa te boven. Men kan een goed christen zijn en toch ver van het denkbeeld Christus' plaats te willen innemen, zooals hij alle menschen in zijn liefde omsluit. Immers men behoeft zich als zwak mensch toch niet de zielegrootheid en de liefde van den Heiland toe te schrijven. Deze verdere ontwikkeling der libidoverdeeling in de massa is echter waarschijnlijk het punt waarop het christendom zijn aanspraak grondt van een hoogere zedelijkheid te hebben bereikt.

B. Wij zeiden dat het mogelijk was een tijdstip in de psychische ontwikkeling van den mensch aan te wijzen waarop zich ook voor den enkeling de overgang van massale tot individueele psychologie voltrok.

Het thans volgende staat onder invloed van een gedachtewisseling met OTTO RANK.

Wij moeten daartoe terugkeeren tot de wetenschappelijke mythe van den Vader der Oerhorde. Later werd hij bevorderd tot wereldschepper; terecht, want hij had alle zonen geteeld waaruit de eerste massa bestond. Hij was het ideaal van iederen enkeling, tegelijk gevreesd en vereerd, waaruit later het begrip „taboe" ontstond. Eéns sloot zich een meerderheid aaneen, vermoordde hem en hieuw hem in stukken. Geen dier overwinnaars-en-masse kon zijn plaats innemen; wanneer een het beproefde, brak nieuwe strijd uit; tot zij inzagen dat allen van de opvolging moesten afstand doen. Zij vormden daarop de totemistische

broedergemeenschap, allen met gelijke rechten en verbonden door de Totemgeboden, die de herinnering aan den moord levendig moesten houden en den vermoorde verzoenen. De ontevredenheid met den bereikten toestand bleef echter bestaan en leidde tot verdere ontwikkeling. Langzamerhand kwamen de tot een broedermassa verbondenen er toch weer toe den ouden toestand, maar op een hooger plan, te herstellen; weer werd de man het hoofd van het gezin en vernietigde de voorrechten der vrouwenheerschappij die in den vaderloozen tijd was opgekomen. Bij wijze van vergoeding heeft hij misschien toen de moeder-godheden erkend, wier priesters gecastreerd werden ter beveiliging van de Moeder, op het voorbeeld dat de Vader der Oerhorde had gegeven. Doch het nieuwe gezin was slechts een schaduw van het oude; er waren nu vele vaders, elk door de rechten der anderen beperkt.

Wellicht dat toen smachtende ontbering een of anderen enkeling heeft bewogen zich aan de massa te onttrekken en zich te verplaatsen in de rol des vaders. Wie dit deed was de eerste epische dichter, de stap werd voltrokken in zijn fantasie. Deze dichter verdraaide de werkelijkheid in den geest van zijn verlangen. Hij schiep de heldenmythe. Held was wie, alléén, den vader had verslagen, die in de mythe nog als totemistisch ondier optrad. Zooals de vader het eerste ideaal van den knaap was geweest, schiep thans de dichter in den Held die den vader wil vervangen, het eerste Ik-ideaal. Een overgang tot den Held vormde waarschijnlijk de jongste zoon, lieveling der moeder, die hem tegen vaderlijke jalouzie had beschermd en die ten tijde der oerhorde opvolger des vaders was geweest. In het leugenachtige verdichtsel van den oertijd werd de vrouw, die aanleiding tot en prijs

voor den moord geweest was, waarschijnlijk voorgesteld als verleidster en aanstichtster tot de misdaad.

De held wenscht de daad, die toch stellig de horde als geheel slechts heeft durven bedrijven, alleen volbracht te hebben. Toch zijn, zooals Rank opmerkt, in het sprookje nog duidelijke sporen van de verloochende feiten bewaard gebleven. Immers het gebeurt daar vaak dat de held, die een moeilijke taak heeft te volbrengen, — meestal een jongste zoon, niet zelden een die zich voor hij den vader verving onnoozel, dus ongevaarlijk hield — deze taak toch slechts met behulp van een schaar van kleine dieren (bijen, mieren) tot een einde brengen kan. Dit zouden dan de broeders uit de oerhorde kunnen zijn; immers ook in de droomsymboliek worden broeders en zusters aangeduid door insecten en ongedierte (geringschattend: als kleine kinderen). Iedere te volbrengen taak in mythe en sprookje is overigens gemakkelijk als surrogaat van de „heldendaad" te herkennen.

De mythe is dus de stap, waarmee de enkeling uit de massapsychologie treedt. De eerste mythe was zonder twijfel de psychologische heldenmythe; de verklarende natuurmythe moet eerst veel later zijn opgekomen. De dichter die dezen stap gedaan heeft en aldus zich in zijn fantasie van de massa heeft losgemaakt, weet — naar een opmerking van Rank — toch weer in de werkelijkheid een weg tot haar terug te vinden. Hij vertelt namelijk de daden van den held dien hij verzonnen heeft, aan de massa. Deze held echter is in den grond der zaak niemand anders dan hijzelf. Hij buigt zich dus neer tot de realiteit en heft tevens zijn toehoorders op tot zijn fantasie. De toehoorders op hun beurt begrijpen den dichter omdat zij zich op grond van hetzelfde verlangen met betrekking

tot den oervader, kunnen identificeeren met den Held [1]).

De leugen der heroïsche mythe culmineert in de vergoding van den Held. Misschien bestond de vergoddelijkte Held eerder dan de Vadergod, was hij voorlooper der terugkomst van den oervader als godheid. De rij der goden zou dan het volgende chrobologische verloop hebben: Moedergodin — Heros % Vadergod. Maar eerst bij de verheffing van den nooit vergeten oervader kreeg de godheid die trekken welke haar nog heden kenmerken.

Bij deze beknopte uiteenzetting is afgezien van alle, ter ondersteuning der constructie aan te voeren voorbeelden uit sage, mythe, sprookje, geschiedenis der zeden enz.

C. Wij hebben in deze verhandeling herhaaldelijk gesproken over direkte en over geremde sexueele driften en meenen te mogen hopen dat deze onderscheiding geen grooten tegenstand zal ontmoeten. Een dieper gaande uiteenzetting zal echter niet onwelkom zijn, zelfs al zou zij slechts grootendeels herhalen wat reeds elders gezegd werd.

Het eerste, maar tevens het beste voorbeeld van geremde sexueele drift heeft de ontwikkeling der libido bij het kind ons doen kennen. Alle gevoelens, die het kind ten opzichte van zijn ouders en verplegers koestert, weerspiegelen zich onbeperkt in de wenschen die uiting geven aan de sexueele neigingen van het kind. Het kind verlangt van deze beminde personen alle teederheden die hem bekend zijn, het wil ze kussen, aanraken, aankijken, is nieuwsgierig hun geslachtsdeelen te

---

[1]) Verg. Hans Sachs: Gemeinsame Tagträume. Autoreferat eines Vortrags auf dem VI psychoanalytischen Kongress im Haag 1920 Intern. Zeitschrift für Psychoanalyse VI 1920.

zien, is graag tegenwoordig bij het verrichten hunner intieme behoeften; het belooft te zullen trouwen met zijn moeder of verpleegster, wat het zich daarbij dan ook voorstelt; neemt zich voor een kindje te krijgen voor zijn vader enz. Onmiddellijke waarneming zoowel als later analytisch onderzoek der overblijfselen uit de kindsheid laten geen twijfel over betreffende het directe samengaan der gevoelens van teederheid en jalousie met sexueele bedoelingen en toonen ons aan op hoe grondige wijze het kind een geliefd wezen tot objekt van al zijn nog niet goed gerichte sexueele neigingen maakt. (Verg. *Sexualtheorie*).

Deze eerste vorm van liefde bij het kind, die volgens haar type behoort bij het Oedipus-complex, is, zooals men weet, van het begin der latente periode af aan verdringing onderhevig. Wat er van overblijft doet zich aan ons voor als zuiver teedere gevoelsbinding ten opzichte van dezelfde personen, welke echter niet meer „sexueel" genoemd mag worden. Het valt der psychoanalyse, die de diepten van het zieleleven doorlicht, niet moeilijk aan te toonen dat de sexueele bindingen uit de eerste kinderjaren niettemin bestaan blijven, hoewel verdrongen en onbewust. Zij geeft ons den moed te beweren, dat overal waar wij een teeder gevoel ontmoeten, dit de opvolger is van een volkomen „zinnelijke" objektieve binding aan de betrokken persoon of haar voorbeeld (Imago). Zij kan ons echter niet zonder nader onderzoek verraden of deze vroegere sexueele drift zelf in een gegeven geval nog in verdrongen toestand bestaat dan wel of zij reeds is opgeteerd. Om het nog scherper uit te drukken: het staat vast dat zij als vorm en mogelijkheid nog aanwezig is en ieder oogenblik door regressie weer kan worden aktief gemaakt; de vraag, die niet altijd

13/nov '24

„Het Ik en de psychologie der massa", door prof. dr. Sigm. Freud, vertaald door dr. N. v. Suchtelen. — Uitg. „Maatsch. voor goede en goedkoope lectuur", Amsterdam.

De bedoeling der uitgeefster is blijkbaar dit werkje een ruime verspreiding te bezorgen. Het verschijnt in de serie „Handboekjes elck 't beste".

Het spijt ons, maar wij kunnen dit werkje onmogelijk aanbevelen. Onze levensbeschouwing verzet zich niet alleen tegen den algemeenen grondslag van Freud's psychologische theorieën, maar wij teekenen ook zeer beslist protest aan tegen zijn rechtstreeksche aanvallen op grondwaarheden van onzen godsdienst en onze wijsbegeerte.

Zoo tegen de definitie van geweten (bl. 11); tegen het geheel onbevoegdverklaren der massa (bl. 15, 16, 17, 19). Aan psychologen en ethnologen de taak om speciale critiek te leveren op de midden-hoofdstukken van dit boekje, waar wij herhaaldelijk op beweringen botsten, die met onze gegevens in strijd zijn.

Hoe het brein is van iemand, die durft schrijven als Freud op blz. 93 onderaan, is ons een psychologisch raadsel.

Een normaal mensch, die het woord psychologie niet kan uitspreken, zou hier waarschijnlijk zeggen: „maar dat is smeerlapperij, waaraan ik nooit gedacht heb!" En hij zou, als wij menschen kennen, wellicht de eenige niet zijn.

Om te bewijzen, dat wij niet overdrijven, schrijven wij hier den bewusten passus af, maar Latiniseeren hetgeen ons en naar wij meenen, meerderen moet stooten.

„Het eerste, maar tevens beste voorbeeld van geremde sexueele drift heeft de ontwikkeling der libido bij het kind ons doen kennen. Alle gevoelens, die het kind tenopzichte van zijn ouders en verplegers koestert, weerspiegelt zich onbeperkt in de wenschen, die uiting geven aan de sexueele neigingen van het kind". En Freud vervolgt dan letterlijk: „Desiderat puer ab his personis quas amat (notate: a parentibus!) omnes delicias quas novit: vult osculari cos et tangere et aspicere; inquirit videre in membra eorum genitalia; est avide praesens cum intimis iidem funguntur consuetudinibus; promittit se esse ducturum matrem vel nutricem conjugem, quidquid in eo secum animo considerat; proponit sibi parvulum concipere a patre; et cetera similia."

Als dit geen wetenschappelijke aberratie is dan is het gros der menschheid idioot of abnormaal.

Wij beschouwen dit boekje dan ook als streng voorbehouden lectuur!

K.

gemakkelijk valt te beantwoorden, is alleen maar, welke kracht en aktiviteit zij op het oogenblik nog heeft. Men moet hierbij gelijkelijk oppassen voor de Scylla der onderschatting van het verdrongen onbewuste, als voor de Charybdis der neiging om het normale per se met den maatstaf van het pathologische te willen meten.

Voor een psychologie, welke de diepten van het verdrongene niet wil of niet kan peilen, zijn de teedere gevoelsbindingen toch in elk geval de uitdrukking van neigingen, die weliswaar geen sexueele bedoeling hebben, maar ontstonden uit zulken die dit wèl hadden.

De vijandige gevoelens, hoewel veel ingewikkelder van samenstelling, maken hierop geen uitzondering.

Wij kunnen zeggen dat zij van hun sexueele bedoelingen werden afgeleid, ofschoon het moeilijk is deze voorstelling in overeenstemming te brengen met de eischen der Metapsychologie. Overigens houden deze geremde driften toch altijd nog eenigermate aan hun oorspronkelijke bedoelingen vast; ook de teeder aanhankelijke, de vriend, de vereerder, zoeken de lichamelijke nabijheid en den aanblik van de slechts in „paulinischen" zin geliefde persoon. Zoo wij willen, kunnen wij in deze afleiding van het doel een begin van *sublimeering* der sexueele driften zien; wij kunnen echter ook de grens voor deze sublimeering nog verder plaatsen. De geremde sexueele driften hebben een groot funktioneel voordeel boven de ongeremde. Daar zij niet leiden tot een eigenlijk volle bevrediging, zijn zij bijzonder geschikt tot het scheppen van duurzame bindingen, terwijl de direkt sexueele driften iederen keer door de bevrediging hun energie verliezen en moeten wachten op hernieuwing door ophooping der sexueele

libido, waarbij intusschen van objekt kan worden verwisseld. De geremde driften kunnen zich op alle manieren met ongeremde vermengen; zij kunnen zich er ook weder in veranderen, evenals zij er uit zijn voortgekomen. Het is bekend hoe gemakkelijk zich uit vriendschappelijke gevoelens die op waardeering en bewondering berusten, erotische verlangens ontwikkelen (men denke aan Molière's: Embrassez-moi pour l'amour du Grec) tusschen leeraar en leerlinge, kunstenaar en verrukte hoorders, vooral bij vrouwen. Het ontstaan van zulke, aanvankelijk doellooze gevoelsbindingen is zelfs een veelbetreden weg naar sexueele objektkeuze. In zijn „Die Frömmigkeit des Grafen von Zinsdorf" heeft Pfister een zeer duidelijk en zeker niet opzichzelfstaand voorbeeld er van gegeven hoe ook intense religieuse binding in hartstochtelijke sexueele opwinding kan overslaan. Aan den anderen kant is ook de verandering van direkte, op zichzelf kortstondige sexueele drift in een duurzame, zuiver teedere binding iets heel gewoons en de bestendiging van een uit verliefden hartstocht gesloten huwelijk berust grootendeels op dit proces.

Het zal ons natuurlijk niet verbazen te vernemen, dat geremde sexueele driften uit de direkte ontstaan indien er innerlijke of uiterlijke belemmeringen zijn voor het bereiken van het sexueele doel. In de latente periode is de verdringing zulk een innerlijke, of liever innerlijk geworden belemmering. Van den vader der oerhorde hebben wij aangenomen dat hij door zijn sexueele onverdraagzaamheid al zijn zonen tot onthouding dwong en aldus tot geremde bindingen noodzaakte, terwijl hijzelf zich vrijelijk aan sexueel genot overgeeft en dus ongebonden blijft. Alle bindingen, waarop de massa berust, zijn van denzelfden aard als geremde

driften. Hiermede echter zijn wij genaderd tot de bespreking van een nieuw onderwerp, dat het verband tusschen direkte sexueele drift en massavorming behandelt.

Door de beide laatste opmerkingen zijn wij er reeds op voorbereid dat direkte sexueele driften ongunstig zijn voor massavorming. Weliswaar hebben ook in de ontwikkelingsgeschiedenis van het gezin massale verhoudingen in de sexueele liefde bestaan (het groep-huwelijk), maar hoe grooter beteekenis de geslachtelijke liefde voor het Ik kreeg en hoe meer verliefdheid er bij te pas kwam, hoe dringender zij ook een beperking eischte tot twee personen — una cum uno — die door den aard van het doel daartoe zijn aangewezen. De polygame neigingen moesten hun bevrediging zoeken in een opeenvolgende wisseling van objekt.

De twee ter sexueele bevrediging op elkaar aangewezen personen demonstreeren tegen het kudde-instinkt, het massa-gevoel, doordat zij de eenzaamheid zoeken. Hoe verliefder zij zijn, hoe volkomener zij elkander genoeg zijn. Deze afwijzing van de massa uit zich als schaamtegevoel. De uiterst heftige emoties der jalouzie werden te hulp geroepen om de sexueele objektkeuze te beschermen tegen massale binding. Alleen wanneer de teedere, dus persoonlijke, faktor der liefdesverhouding geheel en al achter de zinnelijke verdwijnt, wordt sexueelverkeer van een paar in tegenwoordigheid van anderen, of gelijktijdig sexueel verkeer in een geheele groep, zooals bij orgieën mogelijk. Dit is echter een regressie tot een vroegeren toestand van sexueele verhoudingen, waarbij verliefdheid nog geen rol speelde en alle sexueele objekten als gelijkwaardig werden beschouwd, ongeveer in den zin van Bernard Shaw's boosaardige opmerking: verliefd zijn beteekent het verschil tusschen de eene vrouw en de andere op onbehoorlijke wijze overschatten.

Er zijn tal van teekenen die er op wijzen dat de verliefdheid eerst laat in de sexueele verhouding van man en vrouw is opgetreden, zoodat ook de tegenstelling tusschen geslachtelijke liefde en massale binding zich eerst laat ontwikkeld heeft. Het zou nu kunnen lijken dat deze aanname

niet te vereenigen is met onze mythe van de oerfamilie. De broeders toch zouden door hun liefde voor moeders en zusters tot vadermoord zijn gedreven, en het is moeilijk zich deze liefde anders voor te stellen dan primitief, dat wil zeggen een innige vereeniging van teederheid en zinnelijkheid. Bij nader overweging echter lost deze tegenwerping zich op in een bevestiging. Immers een der reakties op den vadermoord was de instelling der totemistische exogamie; het verbod van ieder sexueel verkeer met de van jeugd af teeder beminde vrouwen derzelfde familie. Hiermede was de wig gedreven tusschen de teedere en zinnelijke neigingen van den man, die nog heden in zijn liefdeleven vastzit [1]. Tengevolge van deze exogamie moesten de zinnelijke behoeften der mannen bevredigd worden door vreemde en niet beminde vrouwen.

In de groote kunstmatige massa's, kerk en leger, is voor de vrouw als sexueel objekt geen plaats. De liefdesverhouding tusschen man en vrouw blijft buiten deze organisaties. Ook waar zich massa's vormen die uit mannen en vrouwen beiden bestaan, speelt het onderscheid van geslachten geen rol. Het heeft nauwelijks zin te vragen of de libido, welke de massa bijeenhoudt, van homosexueelen of van heterosexueelen aard is, want zij ziet juist geheel en al af van haar geslachtelijk doel.

Door de direkte sexueele driften blijft er ook voor overigens geheel in de massa opgaande enkelingen nog een terrein voor individueele werkzaamheid over. Waar zij overmatig sterk worden, vernietigen zij iedere massavorming. De katholieke kerk had de beste motieven toen zij haar geloovigen het coelibaat aanbeval en het haar priesters voorschreef, maar verliefdheid heeft ook vaak geestelijken er toe gebracht de kerk te verlaten. Op

---

[1]) Zie: Ueber die allgemeinste Erniedrigung des Liebeslebens. 1912. Sammlung Kleiner Schriften zur Neurosenlehre 4. Folge.

dezelfde wijze doorbreekt liefde voor een vrouw de massale bindingen van het ras, van de nationale afzondering en maatschappelijke klassen-organisatie en volbrengt daarmede een kultureel belangrijke taak. Het schijnt wel vast te staan, dat de homosexueele liefde veel beter in overeenstemming is te brengen met massale binding, zelfs waar zij als ongeremde sexueele neiging optreedt; een merkwaardig feit, welks verklaring ons echter te ver zou voeren.

Het psychoanalytisch onderzoek der psychoneurosen heeft ons geleerd dat hun symptomen kunnen worden afgeleid uit verdrongen, maar aktief gebleven direkt sexueele driften. Men kan deze uitspraak vollediger maken door er aan toe te voegen: of uit zoodanige geremde, waarbij de remming niet volkomen gelukt is of heeft plaats gemaakt voor een teruggang tot het verdrongen sexueele doel. Hiermede is in overeenstemming dat de neurose a-sociaal maakt, den door haar getroffene onttrekt aan de gewende massa-vormen. Men kan zeggen dat de neurose op analoge wijze vernietigend op de massa werkt als verliefdheid. Omgekeerd ziet men dat overal waar een krachtige massa-vorming optreedt, de neurosen afnemen of althans voor een poos kunnen verdwijnen. Men heeft ook terecht beproefd dezen strijd van neurose en massavorming therapeutisch te benutten. Ook hij die het verdwijnen der religieuse illusies uit de hedendaagsche kultuurwereld geenszins betreurt, zal toegeven dat zij allen, die zij gebonden hielden de veiligste bescherming tegen de neurose boden, zoo lang zijzelf nog krachtig waren. Het valt ook niet moeilijk in al die bindingen aan mystiek-religieuse of filosofisch-mystieke sekten en gemeenschappen mislukte genezingen te herkennen van allerlei neurosen. Dit alles hangt samen met de

tegenstelling tusschen direkte en geremde sexueele driften.

Aan zichzelf overgelaten is de neuroticus genoodzaakt de groote massavormen waarvan hij is uitgesloten, door zijn symptoomvormen te vervangen. Hij schept zijn eigen fantasiewereld, zijn godsdienst, zijn waansysteem en herhaalt aldus de instellingen der menschheid in een caricaturalen vorm welke duidelijk wijst op een bovenmatig sterken invloed der direkte sexueele driften [1]).

D. Besluiten wij met een vergelijkende waardeering uit het gezichtspunt der libidotheorie van de verschijnselen die ons hier hebben bezig gehouden: verliefdheid, hypnose, massavorming en neurose.

VERLIEFDHEID berust op het gelijktijdig aanwezig zijn van direkte en van geremde sexueele driften, waarbij het objekt een deel der narcistische libido van het Ik tot zich trekt. Er is in haar slechts plaats voor het Ik en het objekt.

HYPNOSE heeft met verliefdheid gemeen de beperking tot twee personen, maar zij berust uitsluitend op geremde sexueele driften en stelt het objekt in de plaats van het Ik-ideaal.

DE MASSA verveelvuldigt dit proces; zij komt overeen met de Hypnose wat betreft den aard der haar bijeen houdende driften en de vervanging van het Ik-ideaal door het objekt, maar zij voegt er de Identificeering met andere individuen aan toe, welke identificeering misschien oorspronkelijk door een gelijke verhouding tot het objekt mogelijkwerd.

Beide toestanden, hypnose en massavorming, zijn erfelijke bezinksels uit de phylogenese der menschelijke libido, de hypnose als dispositie,

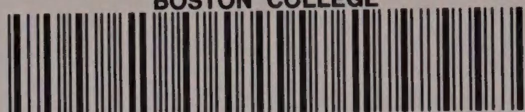
---

[1]) Zie *Totem und Tabu,* aan het eind van afdeeling II: Das Tabu und die Ambivalenz.

de massa bovendien als direkt overblijfsel. De vervanging der direkte sexueele driften door geremde bevordert bij beiden de scheiding tusschen Ik en Ik-ideaal, waarmede in de verliefdheid reeds een begin werd gemaakt.

Ook de NEUROSE berust op een eigenaardigheid der menschelijke libido-ontwikkeling, op een, door de latente periode onderbroken, tweeledig inzetten der direkte sexueele funkties. (Zie Sexualtheorie, 4de druk 1920 pg. 96).

In zoover heeft zij met de hypnose en de massavorming het karakter eener regressie gemeen, dat aan de verliefdheid ontbreekt. Zij treedt overal op waar de overgang van direkte tot geremde sexueele driften niet volkomen gelukt is en beantwoordt aan een *konflikt* tusschen de in het Ik opgenomen driften die zulk een ontwikkeling hebben doorgemaakt en die fragmenten van diezelfde driften welke van uit het verdrongen onbewuste — evenals andere geheel en al verdrongen driften — naar hun direkte bevrediging streven. Zij vertoont een buitengewoon groote verscheidenheid daar zij alle mogelijke verhoudingen tusschen Ik en objekt omvat, zoowel zulke waarbij het objekt behouden blijft als zulke waarbij het wordt prijsgegeven of in het Ik weder wordt opgericht; maar evenzeer de konflikten tusschen het Ik en het Ik-ideaal.

INHOUD